

EEN WEELDE AAN DUURZAME STADSPROJECTEN: 'QUANTITÉ NÉGLIGEABLE' OF KIEMEN VOOR EEN TRANSFORMATIE?

EEN DISCUSSIEKADER OM DE DIALOOG TE VERSTERKEN

Sophie Devolder & Thomas Block
CDO, Universiteit Gent

Onderzoekspaper 12

Gent, 23 maart 2015

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Devolder S., Block T. (2015), *Een weelde aan duurzame stadsprojecten: 'quantité négligable' of kiemen voor een transformatie? Een discussiekader om de dialoog te versterken*, onderzoekspaper Steunpunt TRADO, Gent.

Voor meer informatie over deze publicatie sophie.devolder@Ugent.be

Deze publicatie kwam tot stand met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, Programma Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek.

In deze publicatie wordt de mening van de auteur weergegeven en niet die van de Vlaamse overheid. De Vlaamse overheid is niet aansprakelijk voor het gebruik dat kan worden gemaakt van de opgenomen gegevens.

© 2015 STEUNPUNT TRANSITIES VOOR DUURZAME ONTWIKKELING

p.a. Secretariaat Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling
HIVA - Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving
Parkstraat 47 bus 5300, BE 3000 Leuven

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.steunpuntrado.be

Inhoud

Inhoud	v
1. Inleiding	7
2. Uitdagingen m.b.t. duurzame stedelijke transformatie	9
2.1 De dialoog over duurzame stadsprojecten versterken	9
2.1.1 Relatie tussen ‘smart citizens’ en overheid	9
2.1.2 Stadsprojecten als interessant ankerpunt van het stadsdebat	12
2.1.3 Verbreding van het concept stadsproject	13
2.2 Rechtvaardige en ecologische transformatie van de stad	21
2.2.1 Niet alleen ecologische uitdagingen	21
2.2.2 Geen objectief gegeven, maar constructies op maat	23
2.2.3 Van ‘duurzame ontwikkeling’ naar ‘duurzame transformatie’	28
3. Naar een discussiekader voor duurzame stadsprojecten	34
3.1 Vastleggen van de brede krijtlijnen	34
3.2 Empirisch onderzoek in Gent	35
3.2.1 Zoektocht naar duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling	35
3.2.2 Reflecties over de inventarisatieoefening	36
3.3 Verfijning van de spelregels	38
3.3.1 Leren en inspireren	38
3.3.2 Zelfredzaamheid en ondernemerschap	40
3.3.3 Complexe en langdurige processen	42
3.4 Discussiekader voor duurzame stadsprojecten	45
4. Besluit	47
5. Dankwoord	48
Bibliografie	49

1. Inleiding

Hoewel steden toegang hebben tot meerdere indicatorsystemen voor stedelijke duurzaamheid, slagen ze er niet in om hier volledig grip op te krijgen. Op zich hoeft dit niet te verbazen, daar stedelijke duurzaamheid een complex vraagstuk is dat veel uiteenlopende uitdagingen in zich draagt, dat betrekking heeft op diverse stedelijke actoren en dat wordt beïnvloed door externe factoren die men niet altijd zelf in de hand heeft (Block, Van Assche, & Goeminne, 2013). Juist omwille van die complexiteit is er volgens ons, naast de kaders of tools die focussen op efficiëntie en realisatie (resultaatgericht) of implementatie (praktijkgericht), nood aan instrumenten die inzetten op discussie en leertrajecten over duurzame stadsontwikkeling (leergericht). In deze bijdrage stellen we een discussiekader voor dat hieraan tegemoet wil komen. Het is niet de bedoeling om tot een nieuw zogenaamd objectief meetinstrument of afvinklijst te komen, maar wel om een leerinstrument aan te reiken dat inzet op onderling overleg en dialoog. De spil waarrond wordt vertrokken om dieper te graven in deze thematiek zijn duurzame stadsprojecten.

Stadsprojecten lijken sinds de jaren '90 het beleidsinstrument bij uitstek geworden om Vlaamse centrumsteden en stadsdelen te transformeren (Boudry et al., 2006; Loeckx et al., 2009; Vallet & Marchand, 2007; Vervloesem, De Meulder, & Loeckx, 2012). De projectmodus wordt meestal ingezet als krachtig hulpmiddel om de heropleving van de steden te voeden. Daarbij gaat er vooral belangstelling naar het (fysiek) aantrekkelijker maken van deze plaatsen voor welgestelde burgers, toeristen, innovatieve actoren en bedrijven (De Decker, 2009; Debruyne, Oosterlynck, & Block, 2008; Loopmans, 2007; Van den Broeck, 2012). Gelukkig worden stadsprojecten ook meer en meer aangegrepen om oplossingen te zoeken voor complexe maatschappelijke uitdagingen zoals de opwarming van de aarde, verspilling van grondstoffen, sociale en culturele ongelijkheden, armoede en uitsluiting, etc. Deze stadsprojecten dichten zichzelf graag het subjectief 'duurzaam' toe (Block & Paredis, 2013). Hoewel het om zeer uiteenlopende projecten gaat, ontstaat er zo onder de noemer 'duurzaam stadsproject' een overkoepelend label. Wat er achter het label juist schuil gaat, is niet eenduidig en is voor interpretatie vatbaar. Liever dan een ander begrip te introduceren, pleiten wij ervoor om het gecontesteerde begrip 'duurzaam stadsproject' te blijven hanteren en meerdere relevante waarden uit te werken om stadsdebatten te stofferen en de dialoog over duurzame stedelijke ontwikkeling te stimuleren.

Om zicht te krijgen op de brede waaier aan mogelijke invalshoeken zijn zoveel mogelijk duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling in Gent in kaart gebracht (Devolder & Block, 2013). We stellen vast dat heel wat boeiende stedelijke initiatieven wegglijden van de klassieke invulling van een stadsproject, terwijl andersoortige stadsprojecten op de voorgrond treden. Het gaat om initiatieven waar burgers, sociale bewegingen, kennisinstellingen en bedrijven (al dan niet samen) het voortouw nemen en waar een ruimtelijke planningsstrategie veeleer secundair is. Opdat deze projecten niet bij voorbaat zouden worden uitgesloten in de discussie over stedelijke duurzaamheid verruimen we in deze bijdrage het concept stadproject en geven we in het verdere verloop van deze paper aan hoe op verschillende lagen en niveaus in de stad duurzame projecten ontkiemen. Ter illustratie stofferen we de verschillende onderdelen van deze paper met voorbeelden uit ons onderzoek in Gent.

Met behulp van het discussiekader willen we het debat over stedelijke duurzaamheidsinitiatieven inhoudelijk voeden en verbreden vanuit transitiebenaderingen. We willen duidelijk maken dat het duurzaamheidsconcept zich vooral leent voor initiatieven of projecten die ecologische én sociale uitdagingen verbinden en ook voorbij een veeleer 'technologische fix' durven denken. Duurzame stadsprojecten steken idealiter weerstand op onduurzame levensstijlen en politiek-economische systemen. Hoewel moeilijk te verwezenlijken in de weerbarstige praktijk pleiten wij dus voor een zogenaamde 'sterke duurzaamheid'. Naast het duurzame karakter van de projecten geven we ook het transformatieve karakter een plaats in de discussie. Om dit te kunnen inschatten doen we beroep op het momenteel populaire transitiedenken. Waar het duurzaamheidsdenken alvast pleit om zowel ecologische als sociale uitdagingen te verbinden, focust het transitiedenken (ook) op radicale transformaties van culturen, structuren en praktijken van stedelijke systemen en op het belang van het verbinden van meerdere schaalniveaus. Dit bijkomend perspectief is nodig om de stap te kunnen zetten van 'duurzame stadsontwikkeling' naar 'duurzame stedelijke transformatie'.

Beide perspectieven of invalshoeken zorgen voor bouwstenen om na te denken over 'radicale' en sociaalecologische veranderingen. Het opzet is om betrokken actoren een kader aan te reiken om duurzame stadsprojecten bespreekbaar te maken, om te leren van verschillende interpretaties en bijhorende kijkwijzen en om bij het stimuleren van nieuwe projecten met meer kennis van zaken de richting te bepalen, en dit alles zonder te blijven hangen bij initiatieven die kunnen worden bestempeld als dunne laagjes bio-ecologische vernis over sociaal onrechtvaardige en ecologisch onverantwoorde systemen.

2. Uitdagingen m.b.t. duurzame stedelijke transformatie

2.1 De dialoog over duurzame stadsprojecten versterken

Met het discussiekader dat we in deel drie voorstellen, willen we het debat en de dialoog over zowel duurzame stadsontwikkeling als over diverse en concrete stedelijke duurzaamheidsinitiatieven inhoudelijk voeden en versterken. De overheid is lang niet alleen aan zet als het gaat om het werken aan een duurzamere toekomst van de stad. Om duurzame stadsprojecten te laten fungeren als een interessant ankerpunt van het stadsdebat dringt zich onder meer een vernieuwde relatie op tussen burger en overheid. Bovendien vallen niet alle stedelijke initiatieven onder de klassieke invulling van het concept ‘stadsproject’. Om het debat over de toekomst van de stad aan te wakkeren, achten wij het zinvol om het profiel of de contouren van stadsprojecten te verbreden. Dit is cruciaal om te voorkomen dat boeiende projecten al bij voorbaat niet worden opgenomen in de discussie.

2.1.1 Relatie tussen ‘smart citizens’ en overheid

Onder de noemer ‘smart citizens’ vond eind vorig jaar aansluitend op de stedenconferentie de jaarlijkse conferentie van het Europese steden netwerk ‘Eurocities’ plaats in Gent. Deze meerdaagse nationale en internationale bijeenkomst trok de aandacht weg van de ‘smart city’ waar nieuwe technologieën ingezet worden om de stad efficiënter, veiliger en aangenamer te maken en verschoof ze naar de ‘smart citizen’ die onmisbaar is in de zoektocht naar innovatieve oplossingen om de stad leefbaarder, socialer en milieuvriendelijker te maken. Burgervader van deze stad en tevens lid van de raad van bestuur (Executive Committee) van het Eurocities-netwerk, Daniël Termont, gaf de jonge Daan in een video de opdracht om in zijn stad op zoek te gaan naar zulke ‘slimme burgers’ en deze voor te stellen aan de deelnemers van het congres¹.

Inwoners verspreid over de hele stad die elk op hun eigen manier werken aan een duurzamere stad passeren de revue. De *drone* die in het filmpje over de stad vliegt en een bezoek brengt aan de verschillende initiatieven houdt onder meer halt bij de ‘Buren van de Abdij’. Deze groep buurtbewoners uit de Machariuswijk ontfermt zich over de Sint-Baafsabdij, één van de oudste sites van Gent, en organiseert er diverse activiteiten voor de buurt. Ook de Gentse energiecoöperatie ‘Energent’ die ontstaan is in de schoot van diezelfde burens en die onder het motto ‘de wind is van iedereen’ ijvert voor een democratischer energielandschap komt aan bod. Gevolgd door het alternatieve muntsysteem ‘de torekkes’ dat enkele jaren geleden door Samenlevingsopbouw Gent in de wijk Robot-Blaisantvest tot leven is geroepen en dat er als sociaal betaalmiddel wordt ingezet om de zorg voor de eigen buurt, het milieu en elkaar te stimuleren. Vervolgens komen ook de initiatiefnemers van de ‘Fietskeuken’ aan het woord die via een open fietsatelier in een voormalige meubelfabriek in de Brugse Poort de fietscultuur in Gent promoten en weten de bewoners van een

---

¹ De video ‘Smart citizens in Gent’ die werd gepresenteerd aan de deelnemers van beide conferenties kan herbekeken worden via volgende link: www.youtube.com/watch?v=pGLTuqj9HjU#t=14.

heus cohousing project in de Gentse Dampoortwijk de kijkers te inspireren door de krachten en de centen die ze wisten te bundelen om een oude school om te bouwen tot een gezamenlijk woonerf met koffiebar voor de buurt.

Deze vijf initiatieven zijn slechts het topje van de ijsberg in de lijst aan projecten die zich inzetten voor een duurzame(re) toekomst van de stad². De burger maakt als innovator, initiator of ondernemer immers op ontelbare manieren eigenhandig werk van de vele uitdagingen die zich in de stad voordoen, zoals klimaatverandering, sociale en culturele ongelijkheden, druk op de ruimte, leefbaarheid en migratie. Dat burgerinitiatieven, sociale bewegingen, kennisinstellingen en bedrijven meer en meer het voortouw nemen en bijgevolg de stedelijke overheid in geen geval alleen aan zet is, vormt voor de politiek en haar administratie ongetwijfeld een steeds grotere uitdaging. Tegelijkertijd biedt het ook heel wat opportuniteiten en kansen. Zo creëert het openingen om iets te doen aan de polarisatie tussen de overheid enerzijds en het alledaagse leven van de burgers anderzijds.

Wanneer het 'officiële stadsbeleid' en de manier waarop de mensen in de stad leven parallel loopt in plaats van dat ze met elkaar verweven zijn, werkt dit een politiek in de hand die zich afkeert van de maatschappij met een onvermijdelijke botsing en/of patstelling tot gevolg. Dit veruitwendigt zich bijvoorbeeld wanneer er bij burgers onvrede heerst omtrent grootschalige stadsprojecten. Burgers laten zich namelijk niet alleen horen de via bottom-up initiatieven zoals hierboven omschreven, maar mengen zich ook meer in het stedelijk debat rond strategische interventies. In de stad Gent is het protest van de bewonersgroep 'Buitensporig' hier een illustratie van. Deze groep verzet zich tegen het project Gent-Sint-Pieters dat werk maakt van een vergaande transformatie en verdichting van de stationsomgeving. Coppens (2011a, 2011b) geeft aan dat hoewel het stadsbestuur heeft geprobeerd om met hen in dialoog te gaan, het actiecomité toch heeft gekozen voor een uitgesproken juridische strategie. Het vertrouwen kon nooit echt worden hersteld en er werden geen bevredigende oplossingen voor het conflict gevonden.

Mondige, vaak hoogopgeleide, burgers worden door de overheid, maar ook door planners en projectontwikkelaars, dikwijls gezien als tegenstanders die te veel NIMBY (Not In My Backyard) symptomen vertonen. De betrokken individuen ontkennen niet noodzakelijk het maatschappelijk nut of de noodzaak van het project, maar vechten het volgens hen overwegend aan uit eigenbelang. Vanuit deze optiek ontstaat er een dualiteit die ervoor zorgt dat omwille van het individuele eigenbelang, projecten van maatschappelijk nut niet worden gerealiseerd. Coppens stelt dat deze benadering niet noodzakelijk onjuist is, maar dat er vanuit dat standpunt onvoldoende rekening wordt gehouden met de sociale en politieke context waarbinnen het project zich afspeelt. Bij gelijkaardige projecten ontstaat er immers niet per se een soortgelijk protest. Sterker nog, soms leidt een bepaald project ergens tot een hoogoplopend conflict, terwijl een vergelijkbaar project elders onopgemerkt voorbij gaat.

Om het ontstaan van het bewonersprotest te verklaren moet er volgens Coppens, naast de karakteristieken van het project, ook rekening worden gehouden met de organisatiecapaciteit van de buurt rondom het project. Zo heeft de aanwezigheid van specifieke professionele profielen zoals advocaten, architecten en ambtenaren binnen het Gentse actiecomité Buitensporig en de netwerken die het onderhoudt met zowel lokale als bovenlokale milieuorganisaties ervoor gezorgd dat de

---

² Zie onze studie naar de diversiteit aan duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling in Gent (Devolder & Block, 2013).

coalitie zich goed wist te organiseren. Bovendien waren de belangen van de verschillende delen van de buurt gelijklopend. De organisatiecapaciteit zou volgens Coppens heel wat lager zijn geweest indien de belangenstructuur van de buurt versnipperd was. Dat werpt de vraag op wanneer je kunt spreken van individueel belang en vanaf wanneer het gaat om maatschappelijk of collectief belang. Een andere cruciale factor is de politieke context van de besluitvorming. Hier geeft Coppens aan dat protest vooral ontstaat bij halfslachtige politieke openheid. In het stationsproject waren de marges voor inspraak erg beperkt, maar niet helemaal onbestaand. Beide condities werkten stimulerend voor de actievoerders (cf. de participatieparadox³).

In zijn zoektocht naar hoe het openbaar bestuur op een nieuwe manier zijn relatie met burgers kan vormgeven, schuift Hajer (2011) het concept van de 'energieke samenleving' naar voor⁴. In een 'energieke samenleving' worden burgers door de overheid gestimuleerd om zelf op zoek te gaan naar allerlei nieuwe en creatieve oplossingen en wordt er aan hen gevraagd om aan te geven welke door de overheid opgelegde regels in de weg zitten. Op die manier worden burgers, maar ook bedrijven, gezien als een kans voor de overheid in plaats van een probleem en wordt de negatieve energie die nu verloren gaat in oeverloze discussies, spanningen en getouwtrek met onproductieve gesprekken en tijdsverlies tot gevolg omgezet in positieve energie. Hajer (2012) stelt in het verlengde hiervan dat de kracht van de stad in de 21ste eeuw moet worden gezocht in een nieuwe relatie van het bestuur met burgers en bedrijven.

Ook De Rynck (2014) erkent het belang van burgerinitiatieven om voorbijgestreefde organisatievormen te doorbreken: *'De beste druk om te veranderen is deze die van buiten komt.'* Hij verwijst hierbij naar het ideeëngoed van Nobelprijswinnares Elinor Ostrom die sterk gelooft in een vorm van 'polycentric governance': geen sturing vanuit een specifiek centrum maar vanuit vele centra die niet in een hiërarchische maar intermedierende verhouding tot elkaar staan (Ostrom, 2010). Betrokken actoren worden gestimuleerd om met verschillende samenwerkingsstrategieën te experimenteren. Deze actoren kunnen zowel families, individuen en andere kleine groepen mensen als bedrijven, lokale, regionale en nationale overheden zijn. De via trial-and-error verworven kennis en inzichten staat ten dienste van zoveel mogelijk actoren. Stadsprojecten kunnen hiervoor volgens ons een ideale proeftuin zijn. Het delen en/of overdagen van verantwoordelijkheden en het al dan niet voor een bepaalde periode daadwerkelijk toe-eigenen van verantwoordelijkheden is immers iets wat onder deze vorm concreet en in diverse gedaanten reeds voorkomt.

Tegelijkertijd dienen we zorgvuldig om te gaan met verschillende bezorgheden die komen bovendrijven. Want hoewel participatie van burgers en het aanspreken van burgerkracht ongetwijfeld opportuniteiten en kansen met zich meebrengt, bouwen we toch best de nodige nuance in. Net zoals onder meer Uitermark en zijn collega (2010) pleiten we zeker niet voor een 'participatiestaat/stad' als deze voortvloeit uit nalatigheid van overheden die onder druk van bezuinigingen (doorgaans sociale) verantwoordelijkheden bij andere actoren legt. De solidariteit van de zogenaamde doe-het-zelf-samenleving wordt terecht steeds vaker kritisch in vraag gesteld (van der Veen & Duyvendak, 2014). Zo wekt het ideaal van de zelforganiserende stad, waarin mensen niet worden geleid door autoriteiten, maar waarin ze vrijwillig samenwerken in gemeenschappen en voor

---

³ Die paradox houdt in dat protest minder waarschijnlijk is bij veel participatie en een erg open besluitvorming, maar ook bij geen participatie en een erg gesloten politieke besluitvorming (Coppens, 2011a, p. 5).

⁴ Maarten Hajer was keynote spreker tijdens de stedenconferentie in Gent op 27 november 2013. De speech die hij daar heeft gehouden is te herbekijken via volgende link: www.youtube.com/watch?v=vmV4Zc6eID8.

de publieke zaak, argwaan omdat niet iedereen de kwetsbaarheid die er achter schuilgaat erkent (Uitermark, 2014).

2.1.2 Stadsprojecten als interessant ankerpunt van het stadsdebat

De verschuiving van de onderlinge verhoudingen tussen burger en overheid heeft impact op de stedelijke planning van de toekomst. Terugblikkend zien we twee bewegingen die tot op vandaag hun stempel drukken op het ruimtelijk beleid. De modernistische stedenbouw uit de twintigste eeuw die vorm kreeg vanuit de CIAM-beweging (1930-1970) benaderde de stad als een zuiver ruimtelijk en fysiek systeem. Le Corbusier die wordt gezien als een archetype van de modernistische architect en stadplanner was ervan overtuigd dat de harmonie van een samenleving slechts een kwestie is van bouwen (Fisher, 1977). Sociale problemen werden toegeschreven aan de morfologie van de stad en het ingrijpen in de vorm van de stad werd gezien als de meest geëigende manier om die problemen op te lossen. Deze manier van denken leverde abstracte schema's, allesomvattende planningssystemen en ideologische doelstellingen op die letterlijk en figuurlijk van bovenaf op de stad worden geprojecteerd.

Tegenover deze technocratische naoorlogse stadsplanning plaatst de Amerikaanse socioloog James Scott (1998) een contextuele vorm van stedenbouw. De confrontatie met de dramatische mislukkingen van goedbedoelde ontwikkelingsprojecten tijdens zijn onderzoek in Zuidoost-Azië, leerde hem dat rationeel-utopisch blauwdrukdenken fataal kan zijn. Hij paste dat inzicht later onder meer toe op de modernistische planning van de Braziliaanse hoofdstad Brasilia en de gedwongen de-urbanisatie in Tanzania, waarbij zeven miljoen mensen werden verplaatst naar dorpen die niet functioneerden. De contextuele benadering waarop hij inzet, verzet zich tegen het tabula rasa-denken en positioneert zich tegenover een planning die gebaseerd is op het geloof dat een wetenschappelijk-technische elite de planning van een samenleving op zich kan nemen. Hij pleit ervoor om van binnenuit inzicht te verwerven in de wijze waarop een succesvolle gemeenschap functioneert en deze contextueel gebonden praktische belevings- en ervaringskennis vervolgens via de planning te ondersteunen. Ook deze benaderingswijze van stadsplanning kent een lange geschiedenis met voorvaders als Patrick Geddes (1915), Lewis Mumford (1937) en Jane Jacobs (1961).

Tot op vandaag leven er zeer uiteenlopende concepties van de stedelijke ruimte met een polarisatie tussen de overheid en het alledaagse leven van de burgers tot gevolg. Dit zorgt voor een continu spanningsveld tussen 'de geplande stad' waar de stad wordt beschouwd als een instrument van planning en beleidsvoering en 'de alledaagse stad' waar de stad wordt gezien als een object van alledaagse identiteitsvorming (Reijndorp & Reijnders, 2010). De uitdaging is om de stedelijke ruimte niet louter fysiek of architectonisch te percipiëren, maar ook (en misschien vooral) als een sociaal, cultureel en politiek domein waarop verschillende groepen en instituties aanspraak maken. Als er naar de stad wordt gekeken vanuit beide standpunten en deze elkaar weten te vinden en elkaar bovendien versterken, biedt dit perspectieven voor een vernieuwde relatie tussen de overheid en haar burgers.

Een belangrijke stap om dit mogelijk te maken is het delen van ervaringen onder de vorm van debat en ontmoeting. Het is cruciaal om te leren van verschillende samenwerkingsverbanden rond duurzame stadsprojecten en om lessen te trekken uit de overdracht of het samen opnemen van

verantwoordelijkheden. Het is daarbij om te beginnen van essentieel belang dat er een uitwisseling van bevindingen ontstaat tussen de denkers, deskundigen, partners, burgers en politici die rechtstreeks bij een project betrokken zijn. Die uitwisseling dient te gebeuren met het oog op het trekken van lessen voor het vervolgtraject en het zoeken naar gemeenschappelijke betekenissen en ondersteunende gedachten. Het is daarbij niet de bedoeling dat het debat blijft steken in het overtuigen van de tegenpartij (Santens, 2006). Even belangrijk is de uitwisseling, wisselwerking of het netwerken tussen verschillende gelijksoortige initiatieven. Heel wat projecten steken veel tijd en energie in hun eigen werking en richten zich weinig naar wat er zich daarbuiten allemaal afspeelt. Ook al hoeven niet alle projecten zich expliciet in te schakelen in een breder stadsverhaal of (counter)discours, het kan wel de zichtbaarheid of slagkracht verhogen en het stadsdebat versterken.

Argumenten om stadsprojecten te laten fungeren als ankerpunten van het stadsdebat vinden we al terug in het Witboek Stedenbeleid (Boudry et al., 2003). Omdat een duurzame en democratische opbouw van Vlaanderen een herziening van de stad vergt, moet er volgens het Witboek worden onderhandeld over afspraken met betrekking tot het samenleven vanuit culturele verscheidenheid, moeten er vaardigheden en nieuwe tradities worden opgebouwd om met diversiteit en verandering om te gaan en is er overleg over de toekomst van de stad nodig. Stadsdebatten en stadsprojecten dienen hier samen gestalte aan te geven en zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het stadsdebat wordt in het vervolg van deze paper benaderd vanuit de manier waarop in het kader van concrete stadsprojecten die inzetten op de transformatie van stedelijke systemen de bespreekbaarheid van en de aandacht voor duurzame stedelijkheid bij de verschillende groepen van de samenleving op gang brengt.⁵ Het Witboek geeft aan dat stadsprojecten niet zomaar de stadsvisie van de ontwerpers verbeelden, maar dat ze ook nieuwe mogelijkheden verkennen en ontdekken en het debat over de toekomst van de samenleving dienen aan te zwengelen.

De taal om mogelijkheden zichtbaar, bespreekbaar en duidelijk te maken in stedelijke ontwikkelingen wordt helaas nog te vaak gezien als een taal waarover enkel architecten en stedenbouwkundigen beschikken. Af en toe kijkt men ook in de richting van kunstenaars om stedelijke potenties te benoemen, om te zoeken naar manieren om stedelijke plekken anders te bekijken en ze op een duurzame manier te gebruiken. Nochtans zijn er heel wat meer spelers in de stad die deze taak op zich (kunnen) nemen. 'Smart citizens' die de mogelijkheden van een duurzame stad exploreren voeden nu al, bewust of onbewust, het debat.

2.1.3 Verbreding van het concept stadsproject

Wanneer we voorstellen om via het discussiekader duurzame stadsprojecten aan te grijpen om het debat over stedelijke duurzaamheid te voeren, zien we een verbreding van de klassieke invulling van het begrip stadsproject als een belangrijke voorwaarde. Want hoewel het om zeer uiteenlopende projecten gaat, is de volgende definitie van het begrip stadsproject gangbaar: 'een stadsproject is een strategisch ruimtelijke interventie in regie van de overheid in samenwerking met private en semipublieke actoren die een kantelmoment kan teweegbrengen in de ruimtelijke, sociaal-culturele of economische ontwikkeling van buurten, wijken, stadsdelen, steden of een ruimere regio' (Boudry

---

⁵ De focus ligt niet bij de ontwikkeling van een gemeenschappelijke brede stedelijke visie noch bij het beschermen van individuele sectorale bezorgdheden, maar wel op het binnen een concrete casus bespreken van verschillende behoeften en het delen van inzichten die (op termijn) iets kunnen bijdragen aan de gehele maatschappij.

et al., 2006, p. 12). Echter, lang niet alle stedelijke initiatieven vallen onder deze klassieke invulling van het concept stadsproject. In de praktijk zien we dat heel wat boeiende stedelijke initiatieven hier van wegglijden. Om het debat over de toekomst van de stad aan te wakkeren, achten wij het zinvol om het profiel of de contouren van stadsprojecten te verbreden. De manier waarop het begrip nu doorgaans wordt ingevuld, houdt volgens ons essentiële beperkingen in omdat het niet alle projecten die potentieel bijdragen aan de transitie naar duurzamere stedelijke systemen mee in rekening brengt.

Om het concept stadsproject ruimer in te vullen, leggen we het initiatief niet enkel in de handen van de overheid (zie 2.1.3.1). Om mogelijks interessante projecten niet op voorhand uit te sluiten, is het aangewezen om de trekkers- of regierol ook door andere actoren te laten opnemen⁶. Zoals eerder in dit artikel is aangegeven en verder nog uitgebreid zal worden geïllustreerd, gebeurt dit op heden al zeer talrijk. Daarnaast hebben we oog voor de verschillende schaalniveaus in de stad waar duurzaamheidsinitiatieven ontkiemen (zie 2.1.3.2). Op die manier komen er ook projecten naar boven die op een andere schaal van de stad interveniëren dan een bouwblok of wijk, zoals dat nu vaak het geval is. Van projecten die ingrijpen op de kleinste schaal van de stad (cf. de vele zogenaamde niches of experimenten) tot projecten die de stad in haar geheel als werkveld zien, worden zichtbaar. Bovendien interpreteren we de stedelijke ruimte niet louter fysiek (zie 2.1.3.3). Dit betekent concreet dat niet voor alle projecten die hun schouders zetten onder één of meerdere stedelijke uitdagingen een fysiek-ruimtelijke component prioritair is. Deze kan afwezig zijn of kan van ondergeschikt belang zijn. Tot slot hoeven de projecten niet per definitie een integrale aanpak na te streven (zie 2.1.3.4). Ze kunnen evengoed, uiteraard zonder blind te zijn voor de gehele sociale, culturele en economische context, inzetten op de verandering van slechts één (of meerdere) stedelijke systemen.

We willen met het opentrekken of verbieden van het concept stadsproject zeker geen afbreuk doen aan de kwaliteit dat aan het label verbonden is. Dat niet ieder project in de stad zomaar het statuut van stadproject krijgt, is ongetwijfeld een meerwaarde. Toch kunnen we er niet onderuit dat het begrip, paradoxaal genoeg, aan de ene kant enorm veel ruimte laat voor mogelijke invullingen en zelfs kan worden ingezet voor sterk uiteenlopende types van beleid (Uitermark, 2004) en aan de andere kant tegelijk heel wat projecten die een betekenisvolle rol kunnen spelen in de dynamiek van het stadsdebat bij voorbaat uitsluit door de restricties die vervat zitten in de definitie die doorgaans wordt toegepast. De toevoeging van de richtinggevende adjectieven 'duurzaam' en 'transformatief' maakt het mogelijk om die klassieke invulling los te laten en meteen ook de bijhorende beperkingen weg te werken (we komen hier later op terug).

2.1.3.1 Stadsprojecten kennen verschillende soorten regisseurs

Terugblikkend zien we in de loop van de jaren tachtig een overgang van stadsmanagement naar stedelijk ondernemerschap (Hajer, 1989a, 1989b; Harvey, 1989). Deze veranderende kijk op stadsontwikkeling heeft, naast positieve effecten, ook voor heel wat pijnpunten gezorgd die tot op vandaag hun doorwerking kennen. Het stadsmanagement dat voorheen draaide op Keynesiaanse principes zoals herverdeling en collectieve consumptie wijzigde naar een neoliberaal beleid waarbij steden en regio's zich meer en meer autonoom gingen positioneren om economische

---

⁶ Ook in het proefschrift 'Van ID naar 3D: Besluitvormingsprocessen en beslissingsmacht bij stadsontwikkelingsprojecten' (Block, 2009, p. 2) wordt gesteld dat in een stadsproject de regisseursrol niet noodzakelijk door de overheid wordt vervuld.

ontwikkelingen, toeristen en kapitaalcrachtige bewoners aan te trekken. Men stapte over van een integrale stadplanning naar lokaal en plaatsgebonden stadsontwikkelingsprojecten en fysiek-ruimtelijke ingrepen in de bebouwde omgeving die ingezet werden als instrument om de stad aantrekkelijker en competitiever te maken. Dat dit in heel wat steden aardig gelukt is, is te merken aan hun stijgend bevolkingsaantal, de toenemende aantrekkingskracht op jonge ondernemers en het groeiend succes bij studenten en bezoekers.

Om die stedelijke vernieuwing te kunnen financieren worden er publiek-private samenwerkingen afgesloten. Het zwaartepunt van de planvorming verlegt zich naar de financiële partners en de ontwikkelaars die overtuigd moeten worden om de investeringen uit te voeren. De interstedelijke competitie leidt tot 'flagship projects' die grotendeels worden bepaald door een neoliberale agenda (Brenner, 2004; Harvey, 1989; Swyngedouw, Moulaert, & Rodriguez, 2002) en niet meer door de klassieke afstemming tussen vraag en aanbod. Participatietrajecten die worden opgezet om de inspraak van de burgers te organiseren, lijken interessant om draagvlak te creëren, maar geven in de meeste gevallen de gebruikers onvoldoende tools in handen om een sterk inhoudelijke stempel op de plannen te drukken.

De burger eindigt op deze manier als 'consument' helemaal op het einde van de keten, terwijl de 'smart citizen' in gedachte, we juist zien dat burgers hoe langer hoe liever zelf aan de kar trekken en creatief en autonoom aan de slag gaan om hun stedelijke leefomgeving (naar eigen wens) vorm te geven. Om dit niet langer te laten botsen en deze energie positief aan te wenden, moet de overheid deze burgerkracht erkennen en de samenleving ook verder stimuleren om als 'producent', als diegene die vooraan de keten staat, op te treden (Hajer, 2011; Hajer & Huitzing, 2012). De rol van de gebruiker kan om te kunnen spreken van een duurzame stedelijke ontwikkeling niet langer beperkt blijven tot 'de afnemer'. De creativiteit en de energie van iedereen die bijdraagt aan oplossingen voor de stad moet ingezet kunnen worden.

Om hierin te slagen, is het essentieel dat de overheid de regisseursrol niet per se en ten alle tijden naar zich toe trekt. Het beleid en de politiek houdt zich met andere woorden best niet krampachtig vast aan zoveel mogelijk controle over van alles en nog wat, maar weet zich hier van los te maken door leiderschap anders in te vullen. Hun opdracht ligt in deze hoedanigheid steeds meer in het actief opnemen van de energie die in de samenleving aanwezig is door het te stimuleren via de juiste prikkels en incentives, het te begeleiden door kennis, mensen en middelen ter beschikking te stellen en voldoende ruimte voor experiment vrij te maken. Wanneer we kijken naar stadsprojecten betekent dit niet dat de stedelijke overheid geen projecten meer mag en kan opzetten, maar wel dat ze hier geen monopolie op heeft. We pleiten er dus voor om niet enkel oog te hebben voor overheidsingrepen óf voor marktwerking óf voor burgerkracht, maar we zien verschillende (samenwerkings)strategieën als voorwerp van discussie.

2.1.3.2 Stadsprojecten opereren op verschillende schaalniveaus

De meest geschikte schaal waarop er wordt geïntervenieerd, is niet stevast dezelfde. Nu wordt er bij de klassieke stadsprojecten zo goed als altijd ingezet op de mesoschaal of het wijkniveau van de stad. Enerzijds zijn er de grootschalige, meestal allesomvattende, stadsprojecten zoals de herontwikkeling van een stationsomgeving, de regeneratie van een brownfield tot een nieuw stadsdeel, de totstandkoming van een landschapspark in functie van een grote groep stadsbewoners, de ontwikkeling van omvangrijke infrastructuurwerken of volledig nieuwe stadsuitbreidingen. Enkele

voorbeelden van projecten in Gent die binnen deze categorie vallen, zijn het project 'Gent-Sint-Pieters' (dat al eerder aan bod kwam), het project 'Tondelier' (een oude industriële site in de 19de eeuwse gordelwijk Rabot die wordt omvormt tot een multifunctionele woonwijk met buurtpark) en het project 'Oude Dokken' (dat de omgeving van de drie oudste dokken van Gent ombouwt tot een nieuw stadsdeel met ongeveer 15000 nieuwe woningen aan het water).

Anderzijds zijn er de projecten waar men een wijk probeert op te knappen via stedelijke acupuncture. Niet één groot gebied in de wijk wordt aangepakt, maar een verzameling van strategische punten verspreid over een stadsdeel wordt ingezet om knelpunten uit de wijk zoals slechte woonkwaliteit, gebrek aan (functionele) groenvoorzieningen, onvoldoende ontmoetingsruimtes of verkeersonveiligheid weg te werken. In de 19de eeuwse gordel van Gent zijn voorbeelden van dergelijke stadsvernieuwingsprojecten 'Zuurstof voor de Brugse Poort', 'Bruggen naar Rabot' en 'Ledeberg Leeft'. Een greep uit de grote hoeveelheid ingrepen die hierin voorkomen, zijn het zorgen voor bijkomende sociale voorzieningen zoals een wijkbibliotheek, het koppelen van verschillende bestaande functies om het sociocultureel leven in de wijk terug leven in te blazen, het (letterlijk) creëren van meer ademruimte⁷ of het installeren van verkeersluwe assen die verschillende functies in de wijk met elkaar verbinden.

Ook door projecten die niet passen binnen de actuele invulling van het concept stadsproject en die we vanuit transitiedenken zouden we kunnen omschrijven als experimenten of 'niches' (we komen hier later op terug), wordt deze mesoschaal in sommige gevallen als meest opportuun geschat. In het geval van bijvoorbeeld de invoering van een alternatief muntsysteem zoals 'de torekes' in Gent wordt de schaal van de wijk aangegrepen om buurtbewoners de kans te geven om aan hun wijk te werken. Iedereen die zich op een of andere manier inzet voor de wijk wordt beloond met het alternatieve geld. Het verdiende geld kan je nadien weer uitgeven in diezelfde wijk. Dit kan onder meer door aankopen te doen bij de lokale kruidenier, door een volkstuintje in de buurt te huren of door herstellingen aan je fiets te laten uitvoeren bij een plaatselijke fietsherstelplaats. Ook actiegroepen of verenigingen, zoals de 'Buren van de Abdij' bundelen doorgaans de krachten op schaal van de buurt of de wijk. Er worden buurtactiviteiten of acties opgezet die voor de organisatie ervan een netwerk vraagt van mensen met uiteenlopende competenties, die elkaar goed kennen en op elkaar kunnen vertrouwen, en waarbij voor de opkomst een kritische massa (die verder reikt dan enkele straten) vereist is.

Voor sommige plannen is de grootte van de wijk echter veel minder passend. Heel wat projecten die niet onder het klassieke label van stadsprojecten vallen, vinden plaats op de microschaal van de stad. Een cohousing project, zoals dat in de Gentse Dampoortwijk, beperkt zich doorgaans tot een bouwblok. In dergelijke projecten worden soms woonentiteiten van enkele gezinnen gekoppeld aan allerhande gedeelde functies zoals een gemeenschappelijke tuin, functionele ruimtes als berg-, was- en droogruimtes, logeerkamers en fietsenstallingen. Het project in de Dampoortwijk probeert iets extra voor de buurt te betekenen door er een koffiehuis in op te nemen dat functioneert als ontmoetingsplek. Andere projecten doen dit door het ter beschikking stellen van enkele sportfaciliteiten voor de buurtbewoners of er activiteiten te organiseren waarbij de buurt wordt betrokken. Hun actieradius blijft in de meeste gevallen niettemin begrensd tot de zeer directe omgeving.

---

⁷ Bijvoorbeeld door woningen, garageboxen of industriepanden die in slechte staat verkeren te slopen en er parken, pleinen of binnengebieden van te maken in plaats van deze nadien terug vol te bouwen.

Niet alleen de micro- en de mesoschaal van de stad, maar ook de macroschaal kan worden ingezet om de stad in projectmodus inhoud en vorm te geven. Zo ontstaan er in Gent, aangezet door het 'Klimaatverbond' steeds meer allianties tussen de stedelijke overheid, burgers, verenigingen, bedrijven en andere strategische partners die, om de stad klimaatneutraal te krijgen, stadsbreed acties opzetten om de hoeveelheid CO₂ die er dagelijks wordt uitgestoot zoveel mogelijk tot nul te herleiden⁸. Op de verschillende domeinen die invloed hebben op stedelijke systemen (zoals mobiliteit, wonen, energie en landbouw) worden de handen in elkaar geslagen. De stadsprogramma's in zowel Gent, Antwerpen als Roeselare gaan nog een stap verder door stadsregionaal, dus over de stadsgrenzen heen, aan de slag te gaan. Ze bundelen verschillende activiteiten en projecten van zowel de lokale als van de hogere overheid om gezamenlijke doelstellingen te bereiken.

Het is zeker niet zo dat hoe hoger het schaalniveau waarop men inzet, hoe groter de impact van de projecten is op stad of omgekeerd. Naar gelang het soort project en de ambitie van het project moet het meest passende niveau worden gekozen. Al is het natuurlijk niet altijd evident om te bepalen welke schaal dat is. De keuze of de toekenning van het niveau is (gelukkig) zeker niet altijd zo rigide is als op het eerste zicht misschien wel lijkt. Zo is de 'Fietskeuken' in Gent als open fietsatelier vanwege zijn locatie in eerste instantie gericht op de inwoners van de Brugse Poort, maar trekt met de workshops die het organiseert evengoed fietsliefhebbers aan vanuit heel de stad. Ook in het geval van de energiecoöperatie 'EnerGent' is het allemaal niet zo eenduidig. Hoewel het idee samen met verschillende leden van de 'Buren van de Abdij' in de Machariuswijk vorm heeft gekregen, reiken hun geplande acties tot buiten de stad, wordt hun vennootschap ondersteund door een divers opgestelde Raad van Bestuur en ligt de basis, sinds de komst van de coöperanten, al lang niet meer alleen daar waar het is gestart. En hoewel een individueel cohousing project zoals eerder aangegeven zeer lokaal gebonden is, kan het idee op bredere schaal worden uitgerold.

Op welke schaal er wordt ingezet, is niet doorslaggevend. Het is cruciaal dat er wordt gekeken naar wat er zich op al deze verschillende schaalniveaus in de stad afspeelt, dat men zich in geen geval verliest door enkel te focussen op slechts één van de vele mogelijkheden en dat men er rekening mee houdt dat er mogelijk een wisselwerking bestaat tussen verschillende niveaus.

2.1.3.3 Stadsprojecten overstijgen fysiek-ruimtelijke component

Niet voor alle projecten die hun schouders zetten onder één of meerdere stedelijke uitdagingen is een fysiek-ruimtelijke component prioritair. Deze kan afwezig zijn of kan van ondergeschikt belang zijn. Onder de klassieke stadsprojecten zijn het de sociale stadsvernieuwingsprojecten die zich weten te onderscheiden van de grootschalige stadsprojecten door naast het fysiek-ruimtelijke op een geïntegreerde wijze ook socio-culturele en socio-economische ingrepen aan bod komen te laten komen (Debruyne et al., 2008). Deze aandacht voor sociale innovatie (Moulaert, Martinelli, Swyngedouw, & González, 2005) waarbij men oog heeft voor zowel de lokale noden en behoeften als het aanwezige ontwikkelingspotentieel is geen overbodige luxe in heel wat gebieden in de stad, zoals de 19de eeuwse gordelwijken waar men aan stadsontwikkeling doet. Vaak kan men niet om de vele extra en complexe vraagstukken in en rond de projectzones heen. Samenlevingsopbouw Gent, een vzw die overwegend in de 19de eeuwse gordel van Gent werkzaam is, zet in op een breed gamma aan

---

⁸ Op de website van het Gents Klimaatverbond staat een uitgebreid overzicht van initiatieven opgezet door bestuur, burgers, bedrijven, verenigingen en het onderwijs. Voor meer informatie: www.gentsklimaatverbond.be

uitdagingen die onder meer betrekking hebben op thema's zoals inkomen, wonen, onderwijs en leefbaarheid.

Ze geven aan dat de diversiteit aan bewoners met een verschillende cultuur, sociaal-economische achtergrond of religie er uiterst hoog is. Het omgaan met deze 'superdiversiteit' is er geen eenvoudige opdracht en vraagt een permanente inspanning van de burgers om niet in aanhoudende conflictsituaties verzeild te raken. Het gaat vaak om zeer dichtbevolkte wijken, met weinig (individuele) ademruimte en die heel wat verloop van tijdelijke inwoners zoals studenten en vluchtelingen kennen. Bijkomend kampen heel wat van deze plaatsen onder een aanzienlijke groene druk wat resulteert in een toenemende behoefte aan kwalitatieve ruimten waar jongeren hun vrije tijd kunnen besteden, waar er aan sport kan worden gedaan en waar culturele evenementen kunnen plaatsvinden. In de scholen die in deze buurten ingebed zijn, is de concentratie kansarme kinderen die thuis geen Nederlands spreken en die al van bij de aanvang van hun schoolcarrière een leerachterstand hebben doorgaans zo hoog dat het vervullen van de hoofdtaak in het gedrang komt. Andere plaatsen kennen dan weer een vergrijzingsdruk met tekorten aan specifieke faciliteiten voor ouderen zoals serviceflats, ontmoetingsruimtes en toegankelijke openbare wegen en pleinen. De toename van de werkloosheidsgraad en de bedroevende woonkwaliteit geldt er als generatie overschrijdende uitdaging.

Om deze complexe problematiek mee op te vangen, wordt er in de Genste sociale stadsvernieuwingsprojecten, naast een fysiek-ruimtelijke pijler⁹, ook een socio-culturele en socio-economische pijler opgenomen. De socio-culturele drager binnen de projecten focust onder meer op het versterken van de sociale cohesie en verbondenheid in de wijk, het ondersteunen van lokale partners en verenigingen die zich op dat vlak al inzetten voor de wijk of het investeren in zorg, opvang en onderwijs. Via de socio-economische drager tracht men het (bestaande) economisch weefsel te versterken met behulp van sociale tewerkstelling en jobcreatie, door te zorgen voor extra kantoorruimte en bedrijventerreinen en het bijstaan van startende ondernemers met via microfinanciering¹⁰.

Niet zelden neemt doorheen het proces toch het fysiek-ruimtelijke de bovenhand. Op zich hoeft dit niet te verbazen, daar het bouwen van wooneenheden, het voorzien van nieuwe infrastructuur en het aanleggen van publiek domein, het meest 'controleerbare' aspect is. De impact dat het project en de hieraan gekoppelde acties op de andere aspecten heeft, is veel minder voorspelbaar. Bovendien blijft de logica het via een coproductie-setting vertalen van sociale, culturele en economische uitdagingen in ruimtelijk kwaliteitsvolle projecten. Waardoor het fysiek-ruimtelijke nog steeds de bovenhand heeft. Daarbij komt, vele goede intenties ten spijt, dat het niet uitgesloten is dat de projecten door hun strategisch ruimtelijke interventie niet alleen positieve, maar ook (onbewust) bijkomende negatieve bijwerkingen in of rond het gebied installeren. Een veel besproken issue in dat verband is de gentrificatie of de verdringing van bewoners met een lagere sociaal-economische achtergrond die wordt veroorzaakt door deze stadsvernieuwingsprojecten (zie: Van Bouchaute, 2013).

⁹ De fysieke pijler geeft via nieuwbouw, herbouw of renovatie vorm aan onder meer de gebouwde ruimte, het openbaar domein en verschillende vormen van infrastructuur.

¹⁰ Zie voor meer informatie de video 'Stadsvernieuwing Gent: Wijk na wijk in de 19de eeuwse gordel' een productie in opdracht van de Vlaamse Overheid: www.youtube.com/watch?v=ArFb7vjH9QY, de website 'Complexe Stadsprojecten' van het Kenniscentrum Vlaamse Steden: www.complexestadsprojecten.be of de brochure 'Vernieuwend verbeteren. Gent en het Vlaams Stadsvernieuwingsfonds' uitgegeven door de Stad Gent: www.gent.be.

Los van de klassieke stadsprojecten zijn er heel wat initiatieven in de stad die rechtstreeks focussen op socio-culturele of socio-economische uitdagingen (of een combinatie ervan) en waarbij niet onmiddellijk een ruimtelijke vertaling komt kijken. De oprichting van het sociaal restaurant 'Eetcafé Toreke' in de Gentse Rabotwijk dat de economische regeneratie van de wijk vanuit sociaal oogpunt een duwtje in de rug wil geven, is daar een illustratie van. Er worden maaltijden aangeboden aan een verlaagd tarief voor mensen die het financieel moeilijk hebben en er worden opleidingen en tewerkstelling voor langdurig werkzoekenden uit de buurt voorzien. In combinatie met culturele programmaties, professionele omkadering en ondersteuning van lokale partners kan het dienst doen als een centrale ontmoetingsplaats waar zowel buurtbewoners, mensen die in de wijk werken of toevallige passanten elkaar tegen komen.

Het textielbedrijf Milliken toont dan weer op een andere manier hoe de sociale, economisch en culturele dimensie met elkaar verbonden kan worden zonder extra ruimtelijke planningsstrategieën. Zo werd bijna 15 jaar geleden de parkeergarage van het bedrijf, die 's avonds of in het weekend onbenut bleef, ingericht als 'Sportschuur' en ter beschikking gesteld aan de buurt. De brug die in de dichtbevolkte en multiculturele Gentse wijk Sluizeken-Tolhuis-Ham met het initiatief werd gecreëerd, is intussen uitgegroeid tot een zeer nauwe samenwerking tussen het bedrijf en de buurt. Naast de parkeerplaatsen worden sindsdien ook de sportfaciliteiten gedeeld, organiseren verenigingen en buurtbewoners er festiviteiten en gaan er avondlessen en cursussen door.

De vzw 'Uilenspel' illustreert dat ook ieder individu zijn steentje kan bijdragen en zich maatschappelijk kan engageren zonder dat er planningsinstrumenten voor nodig zijn. De vereniging brengt zo'n 190 vrijwilligers bij elkaar uit vier verschillende Gentse wijken die samen de ontwikkelingskansen van kinderen en ouders uit kansarme gezinnen ondersteunen. De vrijwilligers komen één uur in de week bij een gezin aan huis en bieden er in samenwerking met de onderwijsinstellingen ondersteuning in de schoolse context. De persoon in kwestie bouwt op die manier een vertrouwensband op met het gezin waardoor hij of zij na verloop van tijd ook in staat is om het gezin naar buurtactiviteiten en dienstverlening te begeleiden. Ook bij het vertalen van belangrijke documenten zoals facturen kan men een helpende hand zijn.

Deze projecten proberen elk op hun eigen manier een antwoord te bieden aan de hierboven omgeschreven bijkomende en uiterst complexe uitdagingen die onder meer verband houden met de diverse samenstelling van onze samenleving, de dichtbevolkte en soms miserabele woonomgeving, langdurige werkloosheid en kansarmoede. Het is belangrijk daarbij te benadrukken dat dergelijke projecten niet ter vervanging dienen van de klassieke stadsprojecten, maar als aanvullend of complementair. Dat gebeurt best door ze als afzonderlijke projecten te benaderen en ze niet onmiddellijk als 'spin-offs' te claimen. Deze benadering kan een buitengewone 'verrijking' zijn voor het kijken naar stadsprojecten en mogelijk kan deze zienswijze ook de druk die de klassieke stadprojecten wordt opgelegd wat wegnemen. Deze zijn immers tot heel wat in staat, zo kan de bebouwde ruimte als ze goed ontworpen is zeker worden ingezet om sociale interacties te sturen, maar niet voor alles en nog wat kan er heil worden gezocht in deze 'strategische' ingrepen (Loopmans, Leclercq, & Newton, 2011). Het is dan ook aangewezen om oog te hebben voor andere mogelijkheden die zich aandienen om stadsprojecten een betekenis te geven, om ruimte te laten om deze op te pikken en ze op de juiste manier te valideren.

2.1.3.4 Stadsprojecten ook mogelijk op systeemniveau

De ambitie van de klassieke stadsprojecten om te gaan voor een zo integraal mogelijke aanpak, kent zijn verdiensten in die zin dat ze op deze manier een verbindende rol opnemen tussen verschillende instanties en actoren, dat ze verschillende dimensies (zowel ruimtelijk, economisch, sociaal en cultureel) met elkaar proberen te verknopen en dat ze op verschillende domeinen (mobiliteit, wonen, milieu, recreatie) tegelijkertijd inzetten. Langs de andere kant zien we dat deze integrale benadering zich contradictorisch genoeg veelal beperkt tot de grenzen van het projectgebied. Doordat deze klassieke stadsprojecten zich focussen op één welomlijnde specifieke locatie of welbepaald stadsdeel is dit allicht niet zo onlogisch. Toch kan zo'n ingreep niet los worden gezien van wat er wel of juist niet gebeurt in zowel de dichte als de ruimere omgeving van een project. De hele stedelijke context speelt hierin een rol en in die zin is zoveel mogelijk aspecten opnemen in één specifiek project op één specifieke locatie enerzijds nooit helemaal allesomvattend en anderzijds is het, waar we vooral de nadruk op willen leggen, misschien ook niet altijd noodzakelijk.

Uiteraard is dit geen oproep om op het terrein blind te zijn voor hetgeen in verbinding kan worden gebracht met een project, maar wel om de mogelijkheid te laten om projecten die het binnen de doelstelling van hun initiatief het niet nodig achten om op al deze facetten tegelijkertijd in te zetten, ook als volwaardig stadproject aan te duiden. We denken hierbij bijvoorbeeld aan de nieuwe aanpak van de stadsprogramma's. Ieder programma kent hier een andere focus, voor Gent is dat Klimaat, terwijl in Roeselare de nadruk ligt op mobiliteit. Het is niet uitgesloten dat juist door het nodeloos willen betrekken van andere zaken, het project aan kracht en potentie verliest. Daarnaast biedt het opportuniteiten om in plaats van te focussen op één bepaalde plek, aan de slag te gaan met één specifiek deeldomein of stedelijk systeem en intussen de hele stad als werkterrein te zien. Vooral met het oog op transities en systeeminnovatie is dit niet onbelangrijk (we komen hier later nog op terug). Zo zijn er heel wat initiatieven die zich bijvoorbeeld richten op een alternatief mobiliteitssysteem, die zich inzetten om iets te doen aan de huidige woon- en bouwpraktijken, die alternatieven naar voor schuiven voor het huidige voedselsysteem, die nagaan hoe het energiesysteem op een democratische manier ingezet kan worden of die andere vormen van aan economie doen uitwerken.

Het kan zowel gaan om projecten die zich al in een verder gevorderd stadium bevinden en steeds meer aan terrein winnen, als om plannen die nog maar recent zijn opgestart en nog in een eerder experimentele fase zitten. Binnen het mobiliteitssysteem is het delen van wagens bijvoorbeeld zeker nog geen dominante praktijk, maar het bestaat intussen wel al meer dan tien jaar en het wint nog steeds aan populariteit. Autodeelsystemen zoals Cambio breiden elk jaar hun aantal staanplaatsen uit en zien ook hun afnemers toenemen. In een stad als Gent zijn er ondertussen 2000 gebruikers geregistreerd die op die manier toegang krijgen tot 70 deelauto's verspreid over de hele stad. Recent zorgde bakfietsen, eerst in de vorm van een pilootproject en ondertussen definitief, voor een interessante uitbreiding van het gamma uit te lenen mobiliteitsvoertuigen. Ook het elektrisch rijden wordt mee opgenomen als een van de mogelijkheden.

Een ander project in Gent dat zich richt op het mobiliteitssysteem met een nog veeleer experimenteel karakter is de 'leefstraat'. De anders door auto's gedomineerde straten in en rond het stadscentrum worden er gedurende een twee maanden op een autoluwe manier ingericht. Voor de anders geparkeerde wagens in de straat wordt een alternatieve locatie gezocht zoals een buurtparking. Op die manier komt er op het openbaar domein plaats vrij voor meer groen, wordt er

buiten extra speelruimte gecreëerd en worden collectieve buurtactiviteiten vlak voor de deur plots mogelijk. De bewoners leren hun afhankelijkheid van de wagen in schatten en kunnen gedurende het project kennis maken met alternatieven zoals het gebruik van een elektrische fiets voor de woon-werkverplaatsing, het inschakelen van een bakfiets om boodschappen te doen, boodschappen thuis laten leveren, autodelen of gebruik maken van meer lokale winkels in de buurt. Door het zoeken achter een andere straatinrichting gecombineerd met een lager autogebruik, wil het experiment tonen en vooral laten ervaren dat een andere benadering van de straat, het openbaar domein en mobiliteit mogelijk is en bovendien het wonen in de straat en leven in de stad een stuk aangenamer maakt.

Beide voorbeelden streven niet de integrale aanpak na die men bij de klassieke stadsprojecten voor ogen heeft, maar ze proberen wel om weerstand te steken op bestaande levensstijken en dominante systemen (in dit geval het mobiliteitssysteem). En dat is nu juist wat duurzame stadsprojecten volgens ons moeten doen.

2.2 Rechtvaardige en ecologische transformatie van de stad

De structuur van het discussiekader dat we voorstellen in deel drie bouwt verder op het idee dat het duurzaamheidsconcept zich vooral leent voor stadsprojecten die ecologische én sociale uitdagingen met elkaar verbinden en die voorbij een veeleer 'technologische fix' denken. Nog steeds is het vooral de ecologische urgentie die wordt aangesproken als het gaat over duurzame stadsprojecten, sociale thema's lijken veeleer secundair. Ook de ambitie om fundamenteel iets te gaan wijzigen is niet altijd even prominent aanwezig. Het kader houdt daarom ook rekening met het feit dat het duurzaamheidsvraagstuk vraagt om ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Een belangrijke voorwaarde voor een sterk inhoudelijke discussie, is het erkennen dat duurzaamheid geen objectief gegeven is en dat er per stadsproject 'subjectief maatwerk' nodig is. Voor de inschatting van het transformatieve karakter van de stadsprojecten doen we beroep op het momenteel populaire transitiedenken.

2.2.1 Niet alleen ecologische uitdagingen

Stadsontwikkeling en duurzame ontwikkeling lijken elkaar, op z'n minst in de discoursen, steeds vaker te vinden. Toch is de doelstelling die vooropgesteld wordt of de achterliggende motivatie wanneer deze twee bij elkaar gebracht worden, vaak beperkt tot het verbeteren van de levenskwaliteit van de inwoners enerzijds en/of ervoor zorgen dat de ontwikkelingen die daarvoor nodig zijn zo weinig mogelijk impact hebben op het milieu en het klimaat anderzijds. Duurzame stadsontwikkeling wordt op die manier en onder verschillende noemers 'urban ecology' (Grimm et al., 2008; Pickett et al., 2008), 'urban ecosystem' (Tjallingii, 1992, 1994, 1996) 'eco-city' (Register, 2002), 'green urbanism' (Beatley, 1999, 2012; Lehmann, 2010) en 'ecological urbanism' (Mostafavi & Doherty, 2010) gezien als een ontwikkeling die zorgt voor vooruitgang, maar ondertussen binnen de grenzen blijft van de draagkracht van de aarde. Deze benadering past zowel binnen het op vandaag dominante neoliberale discours als binnen een duurzaamheidsperspectief dat vertrekt vanuit een ecologische kijk op de wereld met daarbij vooral de ruimtelijke draagkracht voor ogen.

Het is vooral deze ecologische urgentie, die onder meer terug te vinden is in 'Limits to growth' (Meadows, 1972), die in veel gevallen de basis vormt om duurzame steden op de agenda te plaatsen. Zo worden er internationaal strategische allianties gevormd zoals het 'C40 netwerk' (Cities Climate Leadership Group) dat sinds 2005 de strijd aangaat tegen de klimaatverandering door samenwerking op het gebied van CO₂-reductie tussen ruim zestig grote steden en het opzetten van gezamenlijke acties tussen het bedrijfsleven, overheden en de samenleving. Worden er prijzen uitgereikt zoals 'The European Green Capital Award' die steden in de kijker zetten die het voortouw nemen op het vlak van milieuvriendelijk wonen in de stedelijke omgeving en die andere Europese steden weten aan te moedigen om werk te maken van een aantrekkelijke en gezonde leefomgeving. Worden er charters ondertekend zoals het 'Aalborg Charter' dat in 1994 is opgesteld in navolging van hoofdstuk 28 van 'Agenda 21' (UNCED, 1992) waarin steden en gemeenten beloven om lokale actieplannen op het gebied van het stedelijk milieu op te stellen en zoals 'The Covenant of Mayors' dat met het oog op de 20% CO₂ reductie-doelstelling van de Europese Unie tegen 2020 lokale en regionale overheden verbindt die vrijwillig toezeggen om de energie-efficiëntie en het gebruik van duurzame energiebronnen op hun grondgebied te verhogen. En biedt het Global Footprint Network (GFN) naast landen nu ook steden de mogelijkheid om hun ecologische voetafdruk te berekenen en deze met elkaar te vergelijken (Wackernagel, Kitzes, Moran, Goldfinger, & Thomas, 2006).

Nietegenstaande in de Rio-verklaring 'Agenda 21' is opgenomen om op een sociaal rechtvaardige wijze de wereld veilig te stellen voor de volgende generaties en dit nadien ook is opgenomen als voorwaarde voor duurzame ontwikkeling in de lokale actieplannen, weten sociale bekommernissen veel minder dan de thema's met betrekking op milieu en klimaat hun stempel te drukken op de duurzaamheidsagenda van steden. Nochtans is de wereldwijd groeiende sociale ongelijkheid een even urgent en heikel punt (Stiglitz, 2012). Het streven naar sociaal duurzame steden met openheid voor diversiteit, gelijke rechten en kansen, aandacht voor welzijn, sociale welvaart en ruimte voor culturele ontplooiing is minstens even cruciaal als het inzetten op ecologisch duurzame steden waar de klimaatverandering, afname van de biodiversiteit, verspilling van grondstoffen en luchtvervuiling centraal staan. Vanuit verschillende invalshoeken 'urban social sustainability' (Dempsey, Bramley, Power, & Brown, 2011), 'social innovation in urban development' (Moulaert, Martinelli, González, & Swyngedouw, 2007; Moulaert et al., 2005), 'urban social justice' (Harvey, 1992; Hay, 1995) 'cities for people' (Gehl, 2010), 'child-friendly cities' (Gill, 2008; Riggio, 2002) en 'right to the city' (Harvey, 2012) wordt daarom aandacht gevraagd voor stadsontwikkeling die ook rekening houdt met de maat of de noden en behoeften van de mens.

Binnen dit sociaal duurzaamheidsperspectief wordt duurzame stadsontwikkeling gezien als een ontwikkeling die iedereen ten goede komt en wordt er naar emancipatorische en structurele oplossingen gezocht voor de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Niet het milieu staat hier centraal, maar de mens. Vanuit dit standpunt verschuift de focus binnen het ontwikkelingsproces naar de behoeften van mensen, kwaliteit van sociale relaties, scholing en onderwijs, ontmoeting en publieke ruimte, inspraak en participatie, sociale emancipatie, integratie en sociale veiligheid. De antwoorden op het duurzaamheidsvraagstuk worden bij voorkeur gezocht in het sociaal en cultureel kapitaal dat aanwezig is in de maatschappij en veel minder in technologische en marktgedreven innovatie zoals het geval is in het dominante neoliberale discours (While, Jonas, & Gibbs, 2004) waar de invulling van het begrip 'duurzame ontwikkeling ontwikkeling' bijna synoniem staat voor 'aanhoudende economische groei'.

Uiteraard hebben beide benaderingen elk afzonderlijke accenten en doelstellingen, maar er is ook heel wat overlap en ze hebben beduidend veel betrekking op elkaar. Hoewel het dus op het eerste zicht om twee afzonderlijke agenda's gaat, mag de zorg voor het milieu en sociale rechtvaardigheid binnen duurzame stedelijke systemen niet los van elkaar worden gezien. Wanneer het gaat om een rechtvaardige verdeling van de toegang tot hulpbronnen en de afwenteling van milieuproblemen op zwakke groepen wordt duidelijk dat beiden intrinsiek met elkaar verbonden zijn, maar ook wanneer het gaat over levenskwaliteit en leefbaarheid, twee termen die toch voor velen onder de noemer duurzaamheid vallen, kunnen sociale en het ecologische ambities niet los van elkaar worden gezien. Voor het welslagen van het één is afstemming op het andere noodzakelijk. Het creëren van synergiën tussen beiden, zowel bij het aanduiden van de problematiek als bij het zoeken naar mogelijke oplossingen, is dan ook wat voorop zou moeten staan. Als ze niet – op zijn minst ten dele – samen in rekening worden gebracht, is er van duurzaamheid in principe geen sprake.

2.2.2 Geen objectief gegeven, maar constructies op maat

Duurzaamheid wordt op onnoemelijk veel verschillende manieren gedefinieerd. Toch zijn er enkele brede principes die aan de grondslag liggen van deze diverse invullingen en waarover er een zekere consensus bestaat. Zo grijpt men bijna altijd terug naar de beschrijving van het begrip duurzame ontwikkeling in het Brundtland-rapport 'Our Common Future' (1987) geschreven onder leiding van de gelijknamige (toenmalige) Noorse premier en voorzitter van de Wereldcommissie voor Milieu en Ontwikkeling van de Verenigde Naties. Duurzame ontwikkeling wordt in het rapport omschreven als: *"Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs"*. Dit betreft om te beginnen de behoeftebevrediging van de huidige generaties, dus van alle mensen die nu leven. Iedereen heeft recht op een kwaliteitsvol en waardig leven. Daarnaast hebben ook de volgende generaties, niet in het minst onze kinderen en kleinkinderen, daar recht op.

We moeten ons kortom volgens deze omschrijving zo ontwikkelen dat we de behoeftebevrediging van deze toekomstige generaties niet in gevaar brengen. Dit impliceert dat we de grenzen van wat de natuur of de planeet aan kan niet mogen overschrijden. De basisbegrippen van duurzame ontwikkeling hebben in het verlengde daarvan betrekking op zowel milieu en klimaat als op samenleving en welvaart. De voornaamste begrippen die het concept vorm geven zijn intra- en intergenerationele rechtvaardigheid, draagkracht van de aarde of ecologische grenzen, sociale rechtvaardigheid, levenskwaliteit en democratie. Dat de definitie zoals ze geformuleerd staat in het rapport (nog steeds) zeer frequent en wereldwijd wordt geciteerd, en bijgevolg kan worden gezien als een breed gedragen invulling van wat duurzame ontwikkeling precies inhoudt, betekent echter niet dat de interpretatie van deze begrippen en hun samenhang telkens op dezelfde manier gebeurt. Wel integendeel.

Dit komt omdat deze basisbegrippen vaag en voor interpretatie vatbaar zijn. Er bestaat nu eenmaal geen 'objectieve' definitie van wat behoeften van mensen zijn, van wat nu precies sociaal rechtvaardig is of van wanneer de grenzen van de draagkracht overschreden worden. Afhankelijk van de tijdgeest, de plek op de wereld, iemands wereldbeeld of positie in de samenleving worden al die begrippen anders ingevuld. Duurzame ontwikkeling is derhalve een normatief concept dat maatwerk vergt en met alle belanghebbenden en per thema of dossier telkens opnieuw invulling krijgt. Dergelijke 'constructieve' invulling vergt zowel in de definitie als in de operationalisering van het

begrip meerdere normatieve keuzes die idealiter moeten leiden tot een toekomst die sociaal rechtvaardig en ecologisch houdbaar is.

2.2.2.1 Verschillende benaderingen van duurzame ontwikkeling

Sinds de publicatie van het Brundtland-rapport is het voor velen een onmiskenbaar gegeven dat de drie dimensies 'People' dat staat voor het sociale, 'Planet' dat de milieubekommernissen vertegenwoordigt en 'Profit'¹¹ dat garant staat voor economische aspecten, de basis vormen van het duurzaamheidsdebat. Hoe deze drie dimensies zich tot elkaar verhouden, is echter weerom onderwerp van discussie. De meest gebruikte voorstelling is deze waar de drie facetten vertegenwoordigd zijn in drie aparte ringen die elk even groot zijn en waar sprake is van duurzame ontwikkeling daar waar deze drie ringen elkaar overlappen (Figuur 1, links). Het idee achter deze weergave is dat duurzame ontwikkeling bekomen wordt wanneer er op een evenwichtige wijze rekening wordt gehouden met deze drie aspecten en deze in overeenstemming met elkaar (zonder conflict) bij elkaar gebracht worden. Dit 'triple P'-model is niet-hiërarchisch en laat 'trade-offs' toe: de keuze voor het een gaat dan ten koste van het ander. Zeker in de praktijk ontbreekt vaak synergie tussen de drie dimensies en krijgen economische bekommernissen de voorkeur op sociale en ecologische uitdagingen. In elk geval is het moeilijk om een zogenaamd optimaal evenwicht te vinden. Daarom wordt participatie soms als vierde element aan dit model toegevoegd. Hiermee tracht men duidelijk te maken dat 'duurzame' keuzes best gemaakt worden in overleg met alle betrokken actoren.

Giddings, Hopwood en O'Brien (2002) schuiven een alternatief model naar voren waarbij economie ingebed zit in de samenleving, welke ingebed zitten in de leefomgeving (Figuur 1, midden). Economie wordt op die manier niet voorgesteld als een autonoom gegeven, maar als een onderdeel van de twee andere deelgebieden. De gedachte achter dit onderling verband is dat de samenleving afhankelijk is van de leefomgeving, terwijl de leefomgeving verder kan zonder de samenleving. Hierbij wordt verwezen naar het werk van de Britse klimaatwetenschapper James Lovelock (1988) die de metafoor van 'de aarde als Gaia' introduceerde om aan te geven dat de aarde één groot biosysteem is waar de mens deel van uitmaakt. Parallel hieraan kan de economie niet zonder de samenleving en de leefomgeving terwijl de samenleving wel kan voortbestaan zonder de economie. Bij het lezen van hun model is het volgens hen belangrijk om in het achterhoofd te houden dat er niet zoiets bestaat als dé samenleving, dé natuur of dé economie. Geen van deze drie elementen vormt een eengemaakte entiteit. Het zijn daarentegen veelzijdige, gelaagde en complexe gehelen.

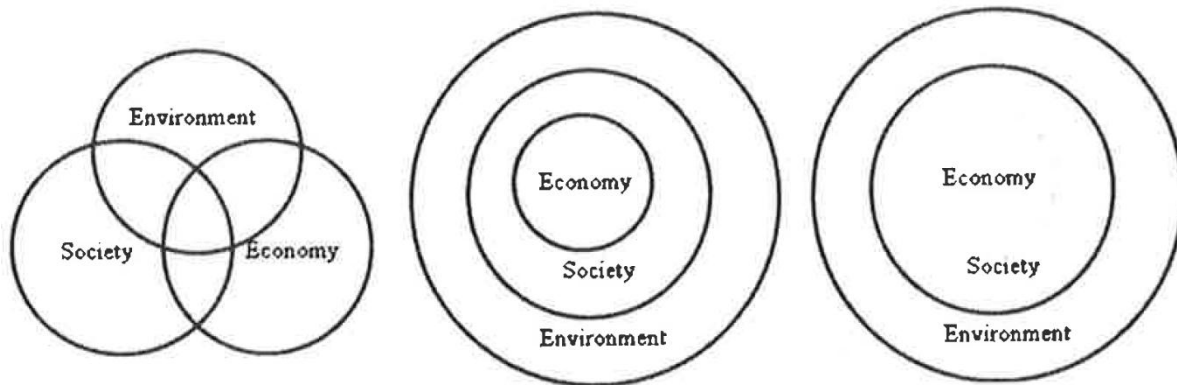
Vooraf het feit dat zo goed als altijd economie de dominante speler van de drie is en dat het benaderen van de drie dimensies als drie losse entiteiten zoals bij het 'triple P-model' toelaat en mogelijks zelfs stimuleert, vormt volgens de auteurs een probleem. Ze beargumenteren dat het gebruik van dit model leidt tot een enge, hoofdzakelijk technisch-wetenschappelijke beschouwing die zo goed als louter focust op zaken zoals het bestrijden van luchtverontreiniging, het minder verspillen van (eindige) grondstoffen en het verhandelen van broeikasgasemissierechten. Meer diepgaande en complexe kwesties die betrekking hebben op de natuur of onze samenleving vallen van de duurzaamheidsagenda en deze waar er relatief gemakkelijk een (technische) oplossing voor kan worden gevonden, krijgen voorrang. Nochtans zijn het juist de vraagstukken die nu onder de

---

¹¹ Voor de Wereldtop over duurzame ontwikkeling in Johannesburg in 2002 werd Profit veranderd in Prosperity (welvaart) om naast de economische winst ook de maatschappelijke winst in de afweging te kunnen nemen.

radar blijven die volgens hen de kern vormen van waar duurzame ontwikkeling eigenlijk over gaat. Ook de onderlinge relatie tussen de drie aspecten blijft volgens hen in het klassieke model onderbelicht. Met hun voorgestelde ‘nested model’, ook wel het ‘russian doll model’ genoemd, zetten ze in op een meer geïntegreerde aanpak waar over de barrières tussen de disciplines heen wordt gekeken.

Figuur 1. Verschillende conceptualiseringen van duurzame ontwikkeling (Lombardi et al., 2011, p. 276). Links: de meest voorkomende voorstelling is deze waar de drie dimensies vertegenwoordigd zijn in drie aparte ringen die even groot zijn en waar sprake is van duurzame ontwikkeling daar waar deze drie ringen elkaar overlappen; midden: in het ‘nested model’ of ‘russian doll model’ zit economie ingebed in de samenleving, dewelke ingebed zitten in de leefomgeving. Dit model zet in op een geïntegreerde aanpak van duurzame ontwikkeling waar over de barrières tussen de disciplines heen gekeken wordt; rechts: in het ‘dual nested model’ gaat men nog een stap verder en wordt de artificiële grens tussen economie en samenleving weggelaten.

Ze gaan hierin zelfs nog een stap verder en stellen dat idealiter ook de artificiële grens tussen economie en samenleving wordt weggelaten. Het opsplitsen van deze twee onderdelen zorgt er immers voor dat het belang van de markt kunstmatig hoog wordt gehouden. Bovendien gaat men, wanneer deze apart van elkaar worden voorgesteld, er (ten onrechte) vanuit dat de markt volledig zelfstandig functioneert en focust men in de eerste plaats op economische belangen (centrale plaats) en dan pas op de behoeften en het welzijn van de mens. In de meest doorgedreven versie van hun model ook wel het ‘dual nested model’ (figuur 1, rechts) genoemd, worden economische activiteiten gezien als een onderdeel van het geheel aan menselijke activiteiten net zoals menselijke activiteiten worden gezien als een onderdeel van de natuur. De grens tussen deze laatste twee kan wel behouden blijven omdat men er vanuit gaat dat de aarde, ook al zou hij er wellicht helemaal anders uitzien, toch kan blijven bestaan zonder de mensheid.

2.2.2.2 ‘Zwakke’ versus ‘sterke’ duurzaamheid

Deze twee tegengestelde benaderingen, enerzijds het ‘triple P-model’ en anderzijds het ‘dual nested model’, leeft verder in het debat over ‘weak versus strong’ sustainability’ (Hardi, 2007; Haughton & Hunter, 1994; Neumayer, 2003). Met het eerste model aan de zwakke zijde en het laatste aan de sterke zijde van het (brede) spectrum. Binnen de visie van zwakke duurzaamheid zijn ‘natuurlijk kapitaal’ en menselijk kapitaal’ onderling inwisselbaar¹². Dat maakt dat het afnemen van

¹² ‘Natuurlijk kapitaal’ omvat alles in de natuur dat instaat voor het menselijk welzijn. Dat kunnen natuurlijke grondstoffen zijn, maar ook natuurlijke voorzieningen zoals open landschappen of het vermogen van de natuur om afvalstoffen en/of

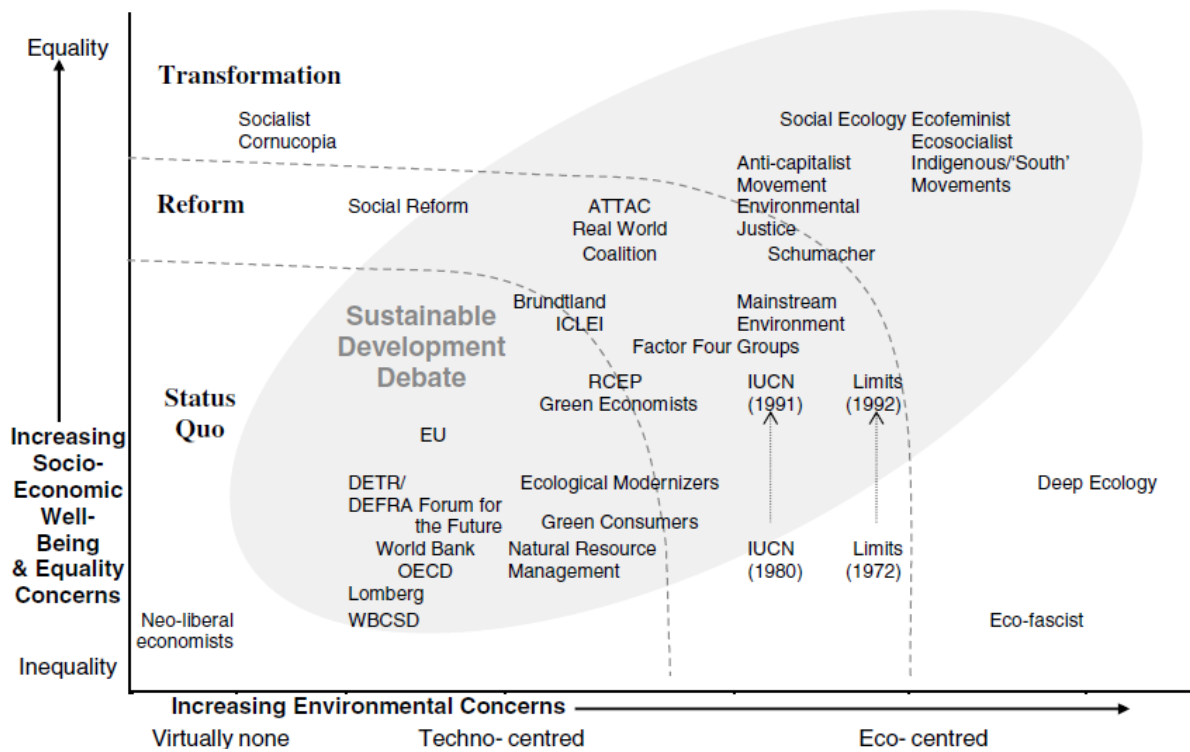
natuurlijk kapitaal geen probleem vormt zolang het menselijk kapitaal ondertussen maar toeneemt. De belangen van toekomstige generaties worden gewaarborgd door het totaal aan kapitaal te behouden of het te laten aangroeien. Dergelijk denken vinden we vaak terug in het debat over 'groene economie' en 'ecologische modernisering'. Aanhangers van 'sterke duurzaamheid' stellen ideaaltypisch de bestaande politieke en economische machtsstructuren en/of gangbare relatie mens-natuur (grondig) in vraag en wijzen het idee van de onderlinge vervangbaarheid van beide kapitalen af. Sommige natuurlijke bronnen kunnen niet zomaar worden overgenomen, vervangen of nagemaakt door de mens. De ozonlaag, fotosynthese en de watercyclus zijn hier enkele voorbeelden van (Rees, 1998; Roseland, 1998). Vanuit dit perspectief zijn beide kapitalen wel complementair, maar zeker niet zomaar inwisselbaar.

Het debat 'weak' versus 'strong' wordt doorgaans gevoerd rond milieukwesties en brengt socio-economische kwesties niet in rekening (Hopwood, Mellor, & O'Brien, 2005). Hopwood et al. (2005) brengen beide bezorgdheden bij elkaar en weten zo een brede waaier aan specifieke denkkaders inzake duurzame ontwikkeling in kaart te brengen. Ze doen dit door de veelheid aan kijkwijzen uit te zetten tegen zowel een socio-economische als tegen een milieu as (Figuur 2). Hoe meer belang er wordt gehecht aan welzijn en rechtvaardigheid (antropocentrische benadering), hoe hoger het denkkader wordt geplaatst op de verticale as. Hoe meer gewicht of betekenis er wordt toegekend aan milieu bekommernissen (ecologische benadering), hoe verder het denkkader wordt gepositioneerd op de horizontale as. Deze voorstellingswijze stelt hen in staat om, gebaseerd op het werk van Rees (1995), bovenop het overzicht een brede opdeling van drie 'veranderingsstrategieën' af te bakenen: 'status quo', 'reform' en 'transformation'. Elk denkkader dat een plaats krijgt in het schema schat de nood aan welke verandering van politieke en economische structuren er nodig is om duurzame ontwikkeling te bereiken anders in en heeft een afwijkende visie op de relatie tussen mens en natuur.

Kaders die zich laten vertalen in het 'tiple P'-model vallen doorgaans onder de 'status quo' waarbij men ervan overtuigd is dat de nodige veranderingen mogelijk zijn binnen de bestaande maatschappelijke structuren. Deze zienswijze is volgens ons niet langer houdbaar. Voorvechters zien immers geen enkele reden om fundamentele wijzigingen door te voeren die betrekking hebben op de huidige economische structuren, machtsrelaties en/of besluitvorming. Volgens hen is er in de eerste plaats meer economische groei, toenemende productie en ecologische modernisatie nodig. De overheid kan dit versnellen door (milieu-)innovatie te ondersteunen, in te zetten op managementtechnieken zoals impact assessments, audits, planningtools, etc. en prijsmechanismen te beïnvloeden. Niettemin rekent men binnen deze strategie vooral op de markt, de technologie en de evolutie van de menselijke kennis om het duurzaamheidsvraagstuk op te lossen. Deze manier van kijken is de dominante praktijk bij de meeste bedrijven en overheden.

---

emissies te absorberen en te verwerken. 'Menselijk kapitaal' heeft betrekking op de productie van goederen, infrastructuur en diensten. Ook kennis en vaardigheden vallen hieronder.

Figuur 2. Waaier aan denkkaders in het debat rond duurzame ontwikkeling (Hopwood et al., 2005, p. 41).

Perspectieven die onder de 'reform' aanpak vallen, geloven eveneens dat de problemen kunnen worden aangepakt binnen de bestaande economische en sociale structuren, maar menen wel dat er hiervoor een ingrijpende politieke verandering en een alternatieve levensstijl nodig is. Het bestaande beleid van bedrijven en overheden en onze manier van leven moet grondig wijzigen ten voordele van ecologische, sociale en economische kwesties, maar zonder daarvoor de bestaande systemen op te heffen. De focus ligt op technologie, wetenschap en informatie, afzwakking van de markt en hervorming van de overheid. De overheid krijgt binnen deze gedachtegang een belangrijke taak toebedeeld. Ze moeten het bedrijfsleven aansporen om actie te ondernemen, de bedrijven desnoods doorlichten en sanctioneren, belastingen en subsidies inzetten om de wereld duurzamer te maken, onderzoek stimuleren en kennis zoveel mogelijk verspreiden. Deze stroming komt vooral voor binnen de academische wereld en in de doorsnee NGO's, maar evengoed sommige overheidsdiensten sluiten zich hier bij aan.

Tenslotte zijn er nog de groepen die de categorie 'transformation' vertegenwoordigen. Zij leggen de oorzaak van de toenemende sociale en ecologische problemen bij enkele fundamentele kenmerken van de huidige samenleving en bij de manier waarop de mens zich verhoudt ten opzichte van de natuur. Om een catastrofe te vermijden is volgens de pleitbezorgers van deze groeperingen een verstrekkende transformatie van de maatschappij en de relatie die ze met de natuur aangaat cruciaal. Daar heel wat van de obstakels zich in de bestaande machtscentra bevinden, is enkel een verbetering aanbrengen of een hervorming van de huidige systemen onvoldoende. Volgens hen is er daarnaast ook nood aan sociale en politieke actie die van ver buiten deze machtscentra komt. De centrale bekommernissen bij de actievoerders zijn gezondheid, leefbaarheid en democratie. Vanuit dit standpunt is duurzame ontwikkeling sterk verbonden met sociale rechtvaardigheid. Lokale gemeenschappen en mensen waar nu geen of weinig rekening mee wordt gehouden, moeten volgens hen zelf opnieuw de controle krijgen over hun leven, over de aanwezige hulpbronnen en over de economische en politieke besluitvorming. De aanhangers van deze benadering zijn in verhouding met de andere twee nog weinig vertegenwoordigd.

2.2.3 Van ‘duurzame ontwikkeling’ naar ‘duurzame transformatie’

2.2.3.1 Wisselende transitiebrillen

Wanneer we dit vertalen naar duurzame stadsprojecten kunnen we in theorie een onderscheid maken tussen deze projecten die een dringende nood aan verandering erkennen, maar waar men ervan overtuigd is dat deze enkel mogelijk is binnen de bestaande maatschappelijke structuren (status quo), deze die geloven dat duurzaamheid gerealiseerd kan worden binnen de bestaande economische en sociale structuren, maar dat er hiervoor een ingrijpende politieke verandering en een alternatieve levensstijl nodig is (reform) en deze die de toenemende sociale en ecologische problemen wijten aan enkele fundamentele kenmerken van de huidige samenleving en ervan overtuigd zijn dat het duurzaamheidsvraagstuk vraagt om ingrijpende maatschappelijke wijzigingen (transformation). De fundamentele omschakeling waar de laatste aanpak op inzet, wordt vanuit het transitiedenken aangeduid met het begrip ‘transitie’ of ‘systeeminnovatie’. Vanuit dit momenteel populaire transitiedenken worden enkele handvaten aangereikt die kunnen helpen om een theoretisch onderscheid te maken, maar vooral om meer inzicht te krijgen in de mate van verandering waar de projecten of initiatieven in de praktijk op inzetten.

Twee zaken zijn van belang bij deze inschatting. Ten eerste dat de problemen (en de oplossingen) zich situeren op systeemniveau en niet enkel op individueel, proces- en productniveau. Dit impliceert een overkoepelend niveau waarop individuen, bedrijven en organisaties zich organiseren. Ten tweede dat fundamentele hervormingen van bestaande maatschappelijke stelsels niet alleen gericht zijn op harde, infrastructurele vernieuwing, zoals technologische vernieuwing, maar ook op economische, socio-culturele of institutionele en politiek-bestuurlijke vernieuwing. De verandering gebeurt met andere woorden in de structuur (de institutionele, economische en fysieke inrichting), cultuur (dominante denkbeelden, waarden en paradigma’s) en werkwijzen of praktijken (routines, regels en gedrag) van het maatschappelijk systeem (Rotmans & Loorbach, 2010).

De centrale denkers achter de transitietheorie zijn Jan Rotmans, René Kemp, Frank Geels en Derk Loorbach. Zij hebben vanuit Nederland de basis gelegd van de transitiewetenschap. In Vlaanderen is er voornamelijk via het werk van Erik Paredis heel wat inzicht verworven. Doorheen de jaren heeft deze wetenschap zich verder ontwikkeld en is het aantal onderzoekers dat zich hierin specialiseert gegroeid. Samen met hen is ook het aantal perspectieven om naar transities te kijken, ze te onderzoeken en er verder invulling aan te geven toegenomen. Op heden vallen er zes grote wetenschapstradities of ‘transitiescholen’ te onderscheiden (Kemp, 2010; Paredis, 2009; van den Bergh, Truffer, & Kallis, 2011) waarbij ieder van hen met een andere bril naar transities kijkt:

1. De eerste is de *socio-technische benadering*. Deze benadering wordt geassocieerd met onder meer het werk van Johan Schot, Arie Rip en Frank Geels. Hierbij wordt er gefocust op de co-evolutie van technologie, organisatie en maatschappij. Er wordt vertrokken vanuit de analyse van socio-technische systemen, zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem, het landbouw- en voedingssysteem en het woon- en bouwsysteem. Ze hanteren hierbij een sterk technologische invalshoek. Technologie wordt daarbij zowel gezien als het resultaat als de aandrijver van de transformaties. De uitwerking en toepassing van het multi-level perspectief (zie 2.2.3.2) is één van de belangrijkste bijdragen van deze benadering.

2. De tweede is de *maatschappelijke transitie benadering*. Deze zienswijze is gebaseerd op het idee dat transities het best gelezen worden als veranderingen in complexe socio-economische systemen. Vooral Jan Rotmans en Derk Loorbach, van het onderzoeksinstituut DRIFT in Rotterdam, hebben deze benadering rond transities, waarbij ze zich baseren op de wetenschap van complexe, adaptieve systemen en nieuwe vormen van governance, uitgewerkt. Er wordt vooral de nadruk gelegd op hoe transities verlopen en hoe ze gestuurd kunnen worden. Deze benadering, waarbij de doorvertaling van de transitietheorie naar de beleidspraktijk gebeurt, ligt aan de basis het concept van Transitie Management (TM).
3. De derde is de *(technologiespecifieke) innovatie systeembenadering*. Deze benadering probeert systeeminnovatie te vatten vanuit een kader dat hoofdzakelijk ontwikkeld is in het innovatiedenken en in de industriële industrie. Enkele onderzoekers, zoals Hekkert, Jacobsson, Bergek, Markand en Truffer, werken deze benadering in de eerste plaats uit via de inzichten van technologische innovatiesystemen (TIS). Het idee is dat (technologische) innovatiesystemen een aantal functies moeten vervullen opdat ze effectief kunnen zijn. Volgende functies worden daarbij geïdentificeerd: experimenteren door entrepreneurs, kennisontwikkeling, kennisdiffusie in netwerken, richting geven aan het zoekproces, creëren van markten, mobiliseren van middelen, creëren van legitimiteit en creatieve destructie.
4. De vierde is de *(consumptie)praktijken benadering*. Meer dan in de andere benaderingen gaat er hier bijzondere aandacht naar de sociale en symbolische dimensie van gedragingen en besluitvorming en naar de omstandigheden waarbinnen ze plaatsvinden. Onderzoekers binnen deze traditie zoals Gert Spaargaren en Elisabeth Shove vertrekken van dagelijkse routinepraktijken en normaliteitsopvattingen van consumenten. Het kader dat door hen naar voren geschoven wordt, maakt duidelijk dat transities niet alleen het gevolg zijn van systeeminnovatie, maar ook van systeemintegratie tussen maatschappijen.
5. De vijfde is de *reflexieve moderniseringsbenadering*. Deze benadering van transities is sterk gericht op de vraag naar governance van systeeminnovaties. Ze is aan de universiteit van Amsterdam uitgewerkt door onder meer John Grin, Anna Loeber en Arienne van Staveren. Vanuit een socio-politologisch perspectief, omschrijft Grin systeeminnovaties als een vorm van 'reflexieve modernisering' van een socio-technisch systeem. Hiermee bouwt hij verder op inzichten van onder andere Beck en Giddens die stellen dat de normale ontwikkeling van de moderne maatschappij op steeds meer terreinen onbedoelde, problematische effecten heeft die binnen de logica van het systeem niet op de lossen zijn. De onderzoekers binnen deze traditie focussen zich voornamelijk op normatieve kwesties, herstructureringsprocessen en vraagstukken over legitimiteit en macht.
6. De zesde is de *evolutionaire economie benadering*. Deze benadering komt onder meer voor bij Jeroen van den Bergh, Albert Faber, Annemarth Idenburg en Frans Oosterhuis. Uit het vakgebied van de evolutionaire economie worden een aantal concepten gedestilleerd zoals diversiteit, innovatie, selectieomgeving, beperkte rationaliteit, padafhankelijkheid, lock-in en co-evolutie, die gebruikt worden om beter begrip van en inzicht te krijgen in processen van verandering in economische structuur, technologische ontwikkeling en institutionele verandering. Deze concepten worden door de onderzoekers vertaald in transitiebeleid. Zoals beleid ter correctie van marktfalen er voor zorgt dat de marktwerking ten dienste komt te

staan van de sociale welvaart, zo kan transitiebeleid volgens hen de evolutionaire veranderingen in de economie ten dienste stellen van duurzaamheid.

Binnen de transitiewetenschappen is men het er doorgaans (de ene al voorzichtiger dan de andere) over eens dat het mogelijk is om transities bewust sneller op gang te brengen dan ze uit zichzelf zouden doen en ze in de richting van duurzame ontwikkeling te duwen. De meningen over hoe deze socio-technische systemen het best in beweging worden gebracht zijn echter verdeeld. Doorgaans zijn deze verbonden met het perspectief waarmee ze naar transities kijken. Sommige auteurs benadrukken vooral het belang van technologische verandering. Deze ideeën hebben zich verder ontwikkeld in enerzijds Strategisch Niche Management (SNM) (Kemp, Schot, & Hoogma, 1998; Raven, 2005; Schot & Geels, 2008). Volgens hen moeten vooral veelbelovende technieken of 'niches' worden gestimuleerd. Anderzijds in onderzoek naar de rol van Technologische Innovatie Systemen (TIS) (Bergek, Jacobsson, Carlsson, Lindmark, & Rickne, 2008; Hekkert, Suurs, Negro, Kuhlmann, & Smits, 2007) waarbij er eerder gezocht wordt naar 'functies' in het systeem die goed werken. Anderen geven hier een invulling aan vanuit de rol van consumenten (Shove, 2004; Spaargaren, Martens, & Beckers, 2006). Pas wanneer zij hun gedrag aanpassen, kunnen transities werken. Grin (2010) stelt ingegeven door zijn modernisatiebenadering 'dual-track governance voor' waarbij het opzet is om enerzijds een helikopterblik te werpen op de structurele veranderingen in de maatschappij en anderzijds tegelijkertijd van uit dat inzicht daar een rol in te spelen. De meest bekende en toegepaste aanpak is Transitie Management (TM) (Loorbach, 2007; Rotmans, 2003; Rotmans, Kemp, & van Asselt, 2001). Transities worden binnen deze methodiek 'gemanaged' via transitiearena's die samengesteld zijn uit 'frontrunners', gezamenlijke visieontwikkeling, het uitwerken van transitiepaden en opzetten van experimenten.

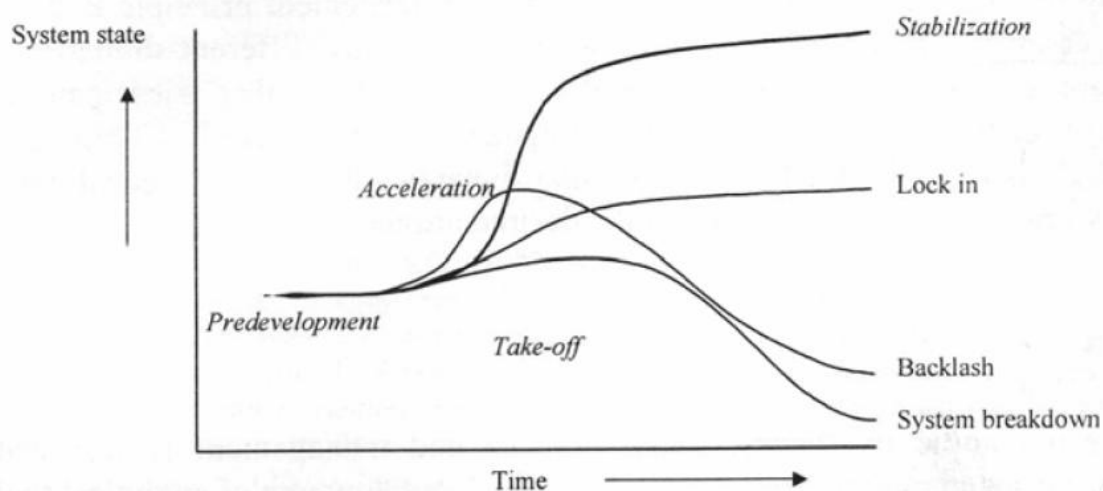
2.2.3.2 De dynamiek van transities

Volgens de meeste transitie-onderzoekers is er binnen bestaande maatschappelijke structuren een voortdurende dynamiek van uitdaging en aanpassing. Daarenboven is er een aanhoudende co-evolutie of wisselwerking van denken, handelen en structuren. Hoewel er dynamiek en co-evolutie is, zullen radicale veranderingen niet zomaar optreden. De ingrijpende verandering speelt zich af in vele domeinen tegelijkertijd (in technologie, wetgeving, normen en waarden, maatschappelijk omgangsvormen) en in onderlinge samenhang. De dynamiek van diepgaande veranderingen kan daardoor maar moeilijk gevat worden. Een diversiteit aan factoren speelt een rol om de ontwikkelingen te ordenen en te begrijpen.

Twee concepten, het multi-fasen en het multi-level concept, slaan in zekere mate de brug tussen de verschillende transitie-scholen en hun bijhorende kijk op socio-technische systeemverandering en geven inzicht in de dynamiek van (technologische) transities. Aan de hand van het multi-fasen model (Rotmans et al., 2001) kunnen verschillende fasen in transities worden aangeduid. Binnen elke fase zijn er dan andersoortige interventies nodig. Via het multi-level model (Geels, 2002a, 2002b; Rip & Kemp, 1998; Rotmans & Loorbach, 2010) kunnen de interacties tussen verschillende niveaus op descriptieve wijze in kaart worden gebracht. De relatie tussen de niveaus is belangrijk om de dynamiek van transities te verklaren. Wat op zijn beurt weer nuttig inzicht oplevert om socio-technische systeemveranderingen te kunnen stimuleren of te sturen.

a) Het multifasenperspectief

Onderzoek naar historische transitie heeft aangetoond dat ondanks de vele verschillen er toch steeds één constante factor wordt teruggevonden: vrijwel alle transitie blijken een viertal opeenvolgende fases te doorlopen (Rotmans et al., 2001). Iedere fase beschikt over andere karakteristieken. In de *voorontwikkelingsfase* vinden er nog maar weinig zichtbare veranderingen plaats. Er wordt wel al druk geëxperimenteerd waardoor er nieuwe ideeën ontstaan die breken met het gangbare regime. In de *take-off fase* begint het systeem of het regime in beweging te komen. Het veranderingsproces komt met andere woorden op gang. De niches vinden steeds meer stabiliteit waardoor de toestand van het systeem voor het eerst fundamentele veranderingen vertoont. De maatschappelijke steun voor de veranderingen neemt op dat ogenblik ook toe en de ontwikkelingen beginnen zichzelf te versterken. In de *versnellingsfase* voltrekt zich de werkelijke systeemomslag. De structurele veranderingen worden nu heel duidelijk zichtbaar. Kleinere socio-culturele, economische, ecologische en institutionele veranderingen spelen op elkaar in en versterken elkaar. In deze fase komen collectieve leerprocessen tot stand en verspreiden de nieuwe routines zich snel. De veranderingen doen zich voor tot het systeem opnieuw in rust is in een nieuwe evenwichtstoestand. Deze *stabilisatiefase* is een dynamisch (ofwel tijdelijk) evenwicht (de snelheid van de verandering neemt af) dat op een gegeven moment opnieuw zal veranderen (Rotmans, Loorbach, & Van der Brugge, 2005).

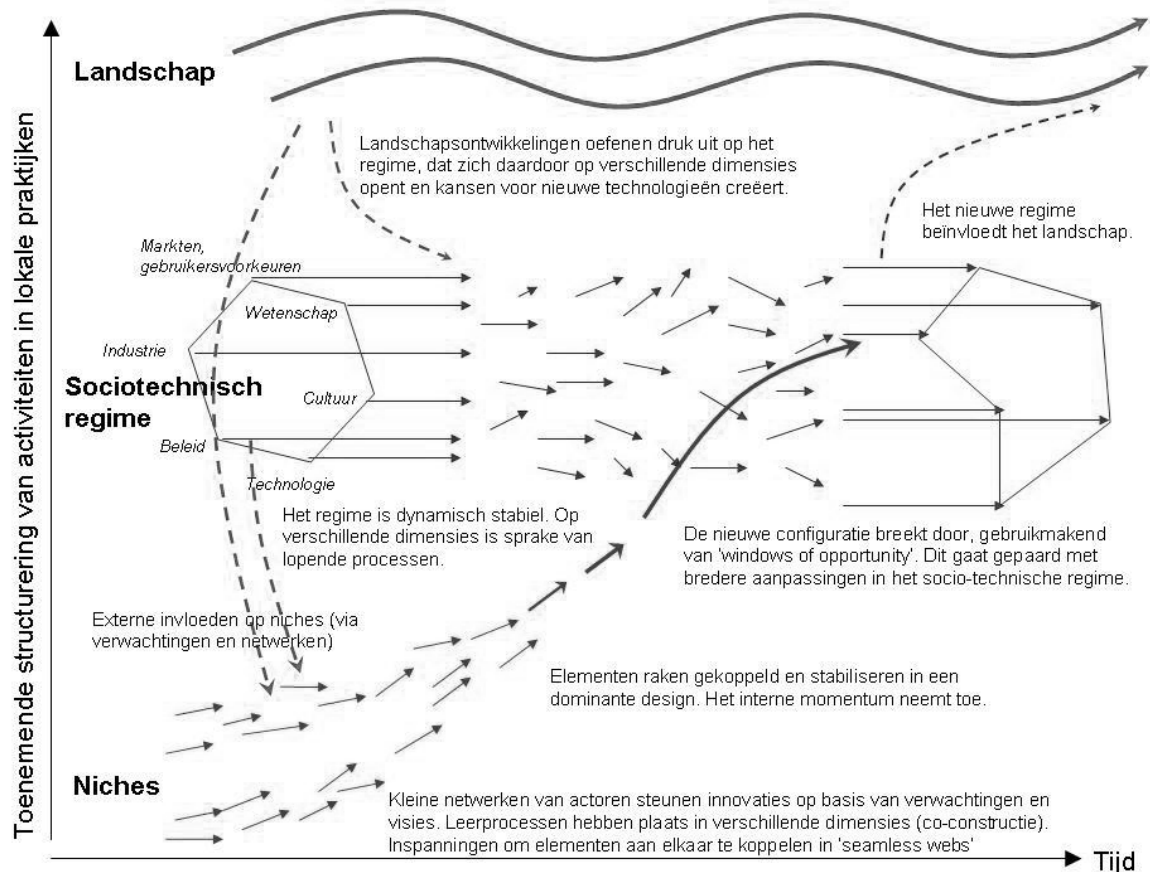

Figuur 3. Verschillende fasen van een transitietraject (Van der Brugge & De Haan, 2005).

Het hele veranderingsproces wordt vaak voorgesteld door een S-curve. De indeling in verschillende fasen geeft een zekere ordening wat betreft richting, snelheid en omvang van een transitie, maar is verre van een deterministisch patroon (zie Figuur 3). Er is immers sprake van een grote onzekerheid en complexiteit en de mate van voorspelbaarheid van het tijdsverloop is gering. Er is bovendien op voorhand geen garantie dat het veranderingsproces niet ergens halverwege blijft steken en het regime niet omgevormd kan worden (lock-in), dat er zoveel verzet komt dat er zich een tegenstroom ontwikkelt (backlash) of er een totale mislukking optreedt (system breakdown). De vloeiende (s-) curve is daarnaast ook wat misleidend omdat op langere termijn de transitie geleidelijk verlopen, maar er op de korte termijn sprake is van een grillige dynamiek met veel schoksgewijze veranderingen en onverwachte gebeurtenissen (Block & Paredis, 2012).

b) Het multilevelperspectief (MLP)

Het multilevelperspectief toont hoe verschillende niveaus op elkaar inspelen om een transitie mogelijk te maken. Het beschrijft drie verschillende 'lagen' waarop complexe maatschappelijke systemen begrepen kunnen worden. De niveaus worden 'niches' (micro-niveau), 'regime' (meso-niveau) en 'landschap' (macro-niveau) genoemd. De onderscheiden niveaus zijn eerder functioneel van aard en niet zozeer ruimtelijk. Volgens het model moeten transities worden begrepen als een complexe wisselwerking tussen de niche-, regime-, en landschapsfactoren.

Figuur 4. Dynamisch multi-level perspectief (Geels & Schot, 2007, p. 401).

Transities hebben betrekking op het centrale niveau in het (socio-technische) *regime*. Het regime bestaat uit een stelsel van dominante praktijken, regels en belangen die worden gedeeld door groepen actoren, bijvoorbeeld binnen het mobiliteitssysteem, het landbouw- en voedingssysteem, het energiesysteem en het woon- en bouwsysteem. Op dit niveau tekent zich veel weerstand af tegen vernieuwing omdat bestaande organisaties, instituties en netwerken de bestaande regels, werkwijzen en belangen in stand houden. Het regime is normaal gesproken dan ook vrij goed bestand tegen fundamentele structuurverandering, maar ondergaat wel voortdurend incrementele verandering door interne processen: techniek, beleid en markten zijn in beweging, producenten positioneren zich en consumenten veranderen hun voorkeuren. Ze maken een zekere mate van creativiteit en aanpassing aan nieuwe situaties mogelijk, maar zonder dat de basislogica van het regime wordt aangetast.

Om die verandering toch te kunnen verwezenlijken zijn *niches* uiterst belangrijk. Binnen de niches kunnen immers afwijkingen ontstaan van het bestaande door middel van nieuwe initiatieven en nieuwe vormen van cultuur en bestuur. Terwijl er op regimeniveau voornamelijk incrementele veranderingen plaatsgrijpen, zijn de niches de plaatsen waar radicale veranderingen vorm kunnen krijgen. De technologieën en praktijken die hier worden ontwikkeld, wijken sterk af van wat gebruikelijk is in het regime. Voorbeelden van niches zijn nieuwe mobiliteitsconcepten (vb. elektrische wagens en autodelen), alternatieve vormen van landbouw (vb. permacultuur) en nieuwe vormen van intelligente, gedecentraliseerde elektriciteitssystemen (vb. smart grids). Doordat er veel geëxperimenteerd wordt en nicheregels maar een beperkte structurering geven aan de handelingen van nicheactoren, zijn niches over het algemeen minder stabiel dan het regimeniveau.

Niches verhouden zich rechtsreeks tot het *landschap* doordat de binnen niches ontwikkelde ideeën of technologieën vaak min of meer in overeenstemming zijn met de ontwikkelingen op landschapsniveau. Landschapsontwikkelingen zijn trends en ontwikkelingen die plaatsvinden op het gebied van politiek, economie, ecologie of maatschappij. Het zijn overkoepelende ‘metafactoren’ waar men op korte termijn weinig vat op heeft. Ze worden opgedeeld in enerzijds ‘metatrends’ (individualisering, globalisering, de evoluerende rol van de natiestaat) die eerder traag ingrijpen en anderzijds ‘metaschocks’ (klimaatwijzigingen, oorlogen, economische crisis) waardoor relatief snelle veranderingen kunnen plaatsvinden. Het landschap beïnvloedt zowel het regime als de niches door te bepalen in welke richting veranderingen plaatsvinden.

Het multilevelperspectief (MLP) toont hoe verschillende niveaus op elkaar inspelen om een transitie mogelijk te maken. Een regime kan verstoord raken onder druk van landschapsontwikkelingen, interne regimeproblemen en concurrentie van niches. Zeker op momenten dat die verschillende vormen van druk samen voorkomen, vormt er zich een ‘window of opportunity’ en is het gemakkelijker voor niches om door te breken en het regime ingrijpend te wijzigen. Nieuwe praktijken en technologieën raken dan ingeburgerd en nieuwe actoren maken de dienst uit (zie Figuur 4). Dit vereist dat alternatieve niches kunnen uitgroeien tot nicheregimes die zoveel macht vergaren dat zij op termijn in staat zijn om het dominante regime te vervangen. De starre structuur wordt op dat moment afgebroken en een alternatieve structuur komt tot stand die beter voldoet aan de maatschappelijke eisen (*regime shift*). Vooral nieuwkomers en ‘pioniers’ zijn in staat om samen met vernieuwingsgezinde regimespeler de bestaande ordening en structuren te doorbreken.

3. Naar een discussiekader voor duurzame stadsprojecten

In het discussiekader zijn er twee evenwaardige waardengroepen met telkens verschillende dimensies opgenomen die betrekking hebben op het duurzame karakter van stadsprojecten: de eerste groep valt onder de noemer 'milieu & leefbaarheid' en de tweede onder de noemer 'samenleving & welvaart'. Naast de twee waardengroepen die betrekking hebben op het sociaalecologische karakter van stadsprojecten is ook een groep van vijf dimensies afgebakend die focust op het 'transformatief' karakter ervan. We zijn geland met het discussiekader zoals het nu voorligt na een literatuurstudie, een studie naar de diversiteit aan duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling in Gent en een focusgroep met diverse experts.

3.1 Vastleggen van de brede krijtlijnen

In de eerste onderzoeksfase zijn de grote lijnen van het kader vastgelegd¹³. Hier is aan gewerkt vanuit theoretische inzichten uit de literatuur, beleidsdocumenten en enkele concrete praktijkvoorbeelden uit binnen- en buitenland. Om de verschillen in diversiteit aan duurzame stadsprojecten te kunnen plaatsen en om deze projecten ten opzichte van elkaar te kunnen situeren en evalueren is gezocht naar een vergelijkend evaluatiekader. In dit stadium van het onderzoek lag de focus nog voornamelijk op de klassieke, fysiek-ruimtelijke, stadsprojecten. Vanuit de literatuur is gekeken naar de oorsprong en de evolutie van de populaire projectmodus, hoe deze door de jaren heen in Vlaanderen geïmplementeerd is en wat het effect hiervan is op het bestaande stedelijk beleid in Vlaanderen.

Vanuit het spanningsveld tussen ecologische en sociale bekommernissen is er van in het begin van het onderzoeksproces gesteld dat duurzaamheidstransities idealiter op beide bezorgdheden tegelijk inspelen. Alvorens deze zomaar bij elkaar te brengen, is voortbouwend op klassieke indelingen gekeken naar de brede principes die aan de grondslag liggen van de diverse invullingen van duurzaamheid en is er gezocht naar opvattingen waar er min of meer consensus over bestaat. Het kader van Hopwood (zie Figuur 2) illustreerde binnen de zoektocht naar hoe er met het containerbegrip duurzaamheid wordt omgegaan, dat het mogelijk is om in één kader verschillende perspectieven te vatten en daarbij zowel rekening te houden met zowel de inhoudelijke focus als met de gestelde ambitie (iets wat later nog zal terugkeren). Uitgangspunten binnen stadsontwikkeling die zich zowel richten op het milieuthema als op de sociale rechtvaardigheidsagenda zijn daarna verkend om ze vervolgens als een eerste stap te integreren in de bouwstenen van het kader.

---

¹³ Voor wie de volledige weergave van deze fase van het onderzoeksproces er op wil nalezen, verwijzen we naar de onderzoekspaper 'Vergelijkend evaluatiekader voor duurzame stadsprojecten. Transitie via fysiek-ruimtelijke projecten in de stad' (Devolder, Block, & Paredis, 2013).

De basis van het kader dat toen is vastgelegd, houdt op dat ogenblik al rekening met zowel de duurzaamheidswaarden die de projecten vormgeven als met het transformatieve karakter van deze projecten. De filosofie van het kader zoals het toen voorlag, luidde:

‘Hoe meer duurzaamheidswaarden vervat zitten in een project én hoe radicaler het transformatieve karakter van het project, hoe groter de bijdrage van het project in de transitie naar een duurzamer stadsmodel’.

3.2 Empirisch onderzoek in Gent

3.2.1 Zoektocht naar duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling

Omdat het onduidelijk is wat er momenteel allemaal gaande is in onze Vlaamse steden op vlak van duurzaamheid, hebben we in de loop van 2013 geprobeerd om hier meer zicht op te krijgen¹⁴. Hoe trachten zowel beleidsmakers als burgers meer duurzame praktijken te initiëren? Wat wordt er op vandaag ondernomen om te bouwen aan een rechtvaardigere samenleving, de ecologische voetafdruk te verlagen en/of de levenskwaliteit van de stadsbewoner te verhogen? Dit alles is voor velen nog steeds een blinde vlek. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de grote diversiteit aan initiatieven die onder de noemer ‘duurzaam stadsproject’ kunnen vallen, is – zoals hierboven beargumenteerd – niet alleen de bestaande of meeste gangbare invulling van het begrip stadsproject losgelaten, maar lieten we de interpretatie van duurzaamheid ook zo veel als mogelijk open. Er is gekozen om deze oefening uit te voeren in de stad Gent. Deze stad is, met bijna 250.000 inwoners, een van de twee grootsteden van Vlaanderen en kent een veeleer progressief imago. Het laatste bestuursakkoord (Stad Gent, 2012) is deels geschreven vanuit een duurzame visie, maar het zijn evenzeer de (middenveld)organisaties, buurtcomités en cultuurhuizen die mee het vooruitstrevende karakter van deze stad bepalen. Deze condities doen vermoeden dat er op deze plek in Vlaanderen een zekere concentratie aan duurzame vormen van stedelijkheid aanwezig is. De nadruk lag evenwel niet op het bekomen van een volledige sluitende inventarisatie, maar op het zicht krijgen op de brede waaier aan mogelijke invalshoeken.

Aan de hand van individuele interviews met Gentse ambtenaren, academici, vertegenwoordigers van NGO’s, middenveldorganisaties en ondernemersverenigingen en geëngageerde burgers is gezocht naar Gentse initiatieven die bijdragen aan een sociaal en ecologisch duurzame toekomst. Om meerdere benaderingen aan bod te laten komen, werd een heterogene groep van twaalf respondenten samengesteld. Deze groep – deels bepaald in overleg met het Gentse stadsbestuur, deels gevormd via de sneeuwbal methode tijdens de interviewfase – bestaat uit zowel overheids- als niet-overheidsactoren, en diverse domeinen zoals bestuur, milieu en natuur, energie, wonen, werk, welzijn, mobiliteit en economie zijn vertegenwoordigd. Tijdens de gesprekken is er opgenomen welke Gentse projecten volgens de experts onder de noemer duurzaam vallen, los gezien van het feit of ze zichzelf zo labelen of niet, welke al dan niet rechtstreeks het stedelijk beleid weten te beïnvloeden op vlak van duurzaamheid en welke een belangrijke rol spelen in de transitie naar een duurzamer stadsmodel. Naast de data die verzameld zijn via de interviews, is ook het materiaal opgenomen uit een inventarisatieoefening, uitgevoerd door Gentse stadsdiensten, naar sociaal

¹⁴ Voor een uitgebreid verslag van deze fase, zie: ‘Gent in transitie?! Zoektocht naar duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling’ (Devolder & Block, 2013).

innovatieve projecten in Gent. Deze lijst werd opgesteld naar aanleiding van de stedenconferentie en de jaarlijkse conferentie van het Europese steden netwerk 'Eurocities' die eind 2013 plaatsvonden in Gent onder de noemer 'Smart Citizens'. Tot slot is er een persbericht opgemaakt en verspreid om de eigen oefening bij het brede publiek kenbaar te maken. Hierbij is naar de burgers toe een oproep gelanceerd om projecten die zich inzetten voor een duurzamere toekomst van de stad bij ons kenbaar te maken.

Al deze projecten zijn verzameld en verwerkt in de vorm van een website. Op deze website 'Gent in Transitie?!' (www.gentintransitie.com) is de ruime waaier aan projecten zo overzichtelijk mogelijk en op een interactieve wijze in kaart gebracht. De volledige lijst aan projecten is aanzienlijk: in totaal brachten we in deze eerste fase 88 projecten in kaart. Daarbij vallen meteen de verschillende benaderingen op die mogelijk zijn om duurzame stadsprojecten te definiëren.

3.2.2 Reflecties over de inventarisatieoefening

Uit deze inventarisatieoefening hebben we enkele zaken geleerd over het hanteren van een open interpretatie van duurzame ontwikkeling en het verbreden van het concept stadsproject. Om te beginnen, kunnen we stellen dat desondanks de brede waaier aan initiatieven die er naar boven gekomen is, we niet kunnen spreken van een echt verzadigingspunt. Al snel was duidelijk dat de hoeveelheid aan projecten die op een sociale en/of ecologische wijze (willen) bijdragen aan de transitie naar duurzamere stedelijke systemen best groot is. Dat we geen exhaustieve lijst aan projecten kunnen presenteren, houdt ongetwijfeld verband met onze verbreding of open invulling van beide concepten, maar heeft zeker ook te maken met het dynamisch karakter van een stad. Terwijl er dagelijks projecten verdwijnen of uitdoven, komen er ook telkens weer nieuwe projecten bij. Sommige projecten verdwijnen bovendien nog voor ze goed en wel groot geworden zijn, terwijl andere projecten wel overleven, maar lange tijd onder de radar blijven en pas veel later worden opgepikt.

Naargelang van de expertise van de persoon, dienst of organisatie kwamen er telkens nieuwe projecten bij. De ophijsting is bijgevolg mede afhankelijk van de betrokken respondenten. Hoewel getracht is een diversiteit aan personen te interviewen, en er aanvullend gebruik gemaakt is van zowel de inventarisatieoefening die opgezet is door het Gentse stadsbestuur als van individuele inzendingen, zijn er binnen de brede waaier aan initiatieven zeker nog invalshoeken die ontbreken. We denken daarbij bijvoorbeeld aan mensen die de stad meer bekijken vanuit een sociaal-cultureel perspectief, die werkzaam zijn in de zorg- en opvangsector of die veel belang hechten aan educatie. Het ontbreken van deze invalshoeken, en bijgevolg ook van de projecten die hiermee gepaard gaan, heeft allicht ook te maken met het dominante discours inzake duurzaamheid. Sommige benaderingen zijn niet volledig afwezig, maar zijn wel duidelijk ondervetegenwoordigd. Dit is bijvoorbeeld merkbaar bij het beperkt aantal projecten dat via digitale en/of technologische innovatie stedelijke systemen duurzamer trachten te maken, zoals Econation dat intelligente lichtkoepels voorziet of Becharged dat pioniert op de markt van elektrische mobiliteit. Ook initiatieven die genomen worden door grote bedrijven en industrieën ontbreken over het algemeen. Een concreet voorbeeld van zo'n project dat door niemand werd vermeld, is Ghent Bio-Energy Valley, een bedrijf dat de ontwikkeling van zogenaamde duurzame bio-energie-activiteiten ondersteunt.

Ondanks het feit dat we aan de ene kant een grote diversiteit aan projecten en thema's hebben en aan de andere kant niet over alle projecten en mogelijke invalshoeken beschikken, kunnen we toch enkele overkoepelende trends vaststellen. Uitschieters in deze zijn ecologisch verantwoord handelen, biologische voeding of landbouw, ruimte om elkaar te ontmoeten en het inzetten op gedeeld gebruik en gemeenschappelijk beheer. Bij heel wat projecten komen meerdere van deze uitingen aan bod. Ze laten zich niet zomaar in een bepaald 'hokje' plaatsen. In volgende tabel sommen we de zaken op waar het meest frequent wordt op ingezet en geven we beknopt weer op welke manier deze zaken zich uiten in de praktijk.

HET PROJECT ZET IN OP ...	HOE UIT ZICH DAT IN DE PRAKTIJK?
BUURTWERKING	Het organiseren van gemeenschappelijke activiteiten, samen projecten opzetten, zorg dragen voor de buurt, solidariteit tussen bewoners stimuleren en elkaar op een positieve manier beter leren kennen.
ONTMOETINGPLEKKEN	Openbare terreinen die een nieuwe en aantrekkelijke inrichting krijgen, plekken waar gemeenschappelijke activiteiten georganiseerd worden, plaatsen waar mensen met dezelfde interesses bij elkaar komen en ruimtes waar kennis overgedragen wordt.
DUURZAAM ONDERNEMEN	Aandacht voor alternatieve samenwerkingsvormen, het mee laten participeren van kansarmen, kwaliteitsvolle en ambachtelijke productie, gebruik van lokaal en streekgebonden producten en innovatie in functie van het verlagen van de ecologische voetafdruk.
ECOLOGISCHE VOETAFDruk	Streven naar een klimaatneutrale stad, invoeren van energiezuinige maatregelen, aandacht voor hernieuwbare energie, recyclage-technieken en consuminderen en verlagen van de CO ₂ uitstoot, gebruiken van korte keten producten en het promoten van de fietscultuur.
GEDEELD GEBRUIK/ GEZAMENLIJK BEHEER	Door samen te tuinieren, door over een collectieve tuin of buitenruimte beschikken, door de kosten van het autogebruik te drukken, door werknemers dichterbij elkaar te brengen en door verantwoordelijkheden te delen.
BIOLOGISCHE VOEDING	Door het voedsel zelf te telen en/of aan te bieden, in de communicatie met leveranciers en door het belang ervan te onderzoeken en te onderstrepen in instellingen, organisaties en bedrijven.
KINDVRIENDELIJKE OMGEVING	Ruimte in de stad voor jonge gezinnen met kinderen wordt doorvertaald in wijk- en buurtparken, leefstraten, wandel- en fietsbruggen, toegankelijke recreatiedomeinen, veilige fietsassen, groenpolen, betaalbare woningen en heel wat andere initiatieven die in dit geval meestal door de stad genomen worden.
PARTICIPATIE	Meewerken en mee nadenken over nieuwe voorzieningen, mogelijkheid tot bijdragen aan tijdelijke invullingsprojecten, inzet

	van vrijwilligers, zoveel mogelijk mensen laten deelnemen aan de maatschappij en samen actie voeren.
KRACHTEN BUNDELEN	Door op zoek te gaan naar de gemeenschappelijke behoeften en belangen, door in de opbrengst te delen of ze samen te (her)investeren, door problemen zoals armoede en werkloosheid collectief aan te pakken en door collectieve ruimten en voorzieningen in te plannen.
VORMING EN EDUCATIE	Worden ingezet als belangrijke instrumenten om de bewust-ording bij mensen te vergroten en informatie over te dragen.

3.3 Verfijning van de spelregels

Na de literatuurstudie (Devolder, Block, & Paredis, 2013) en de studie naar de diversiteit aan duurzame vormen van stedelijke ontwikkelingen in Gent (Devolder & Block, 2013, 2014) werd het kader in een focusgroep met tien diverse experts uitgebreid besproken. Deze externe deskundigen hebben tijdens de bijeenkomst het kader gebruikt om enkele concrete Gentse stadsprojecten samen te bediscussiëren. Er is tijd en ruimte genomen om de filosofie achter het kader te bespreken en om de verschillende dimensies van het kader één voor één onder de loep te nemen. Er is gediscussieerd over welke aspecten al dan niet terecht deel uitmaken van het kader, welke dimensies mogelijk ontbreken om de complexiteit van duurzaamheid ten volle toe te laten, de nauwkeurigheid van de benaming die aan de dimensies zijn toegekend, de juiste formulering van de bijhorende omschrijving, etc. Daarnaast is gereflecteerd over de inhoudelijke functie van het kader, de toepasbaarheid ervan op de verscheidenheid aan soorten projecten en de manier waarop het kader best wordt ingezet.

Hieronder bespreken we de belangrijkste uitkomsten van de focusgroep en reflecteren we over de inschattingen die werden gemaakt. Tijdens de focusgroep werd alvast snel duidelijk dat het doel en de brede contouren van het instrument overeind konden blijven, maar toch werden enkele erg relevante suggesties en kritieken geformuleerd.

3.3.1 Leren en inspireren

Om te beginnen liet de focusgroep zich onder meer uit over het doel of het opzet van het kader. Ze kon zich vinden in de logica dat door samen in gesprek te gaan, gemeenschappelijke betekenissen kunnen ontstaan over wat duurzame stadsprojecten wel of niet zijn. Het kader maakt het volgens hen mogelijk om te leren van verschillende interpretaties en bijhorende kijkwijzen. Ze stelden dan ook voor om het kader op deze manier te gebruiken. De leden van de focusgroep gaven tegelijkertijd aan dat de tool zo veel mogelijk moet vermijden dat mensen vooral oog hebben voor het behalen van een bepaalde score. Met behulp van het kader moeten de betrokken actoren in staat zijn om zelf te reflecteren over het project, om duidelijke keuzes te maken en om een inschatting te maken over mogelijke implicaties die bepaalde keuzes met zich meebrengen. De bedoeling is volgens de respondenten dat diegenen die met het kader aan de slag gaan zich vooral laten inspireren (zie fragment 3) en waar mogelijk zichzelf beter leren kennen (zie fragment 1).

(1) (Opbouwwerker Samenlevingsopbouw; Vertegenwoordiger Unizo)

R₁: “De drie eerste (dimensies) die je daarnet gezegd hebt, daar kan ik mij helemaal in vinden. Als ik er zelf drie moet uitkiezen, dan zouden het ook de die geweest zijn.”

R₂: “Alle, ge herkent u eigen, dat is veel.”

R₁: “Ik leer mijn eigen kennen door jullie, dat is de kunst.”

Zoals de respondent in fragment 2 aanhaalde, dient het instrument vooral om kwaliteiten en potenties naar boven te halen. Tijdens de focusgroep werd duidelijk dat om die reden het kader ook beter wordt ingezet als discussiekader (fragment 4) dan als vergelijkend evaluatiekader zoals het aanvankelijk noemde. De leden van de focusgroep gaven aan dat deze benaming teveel de nadruk legt op het zo goed mogelijk scoren (wat juist geen doel op zich is) en te veel aandacht heeft voor waar anderen zich situeren (in plaats van zich te focussen op de eigen ambities en doelstellingen). Men pleitte ook om te focussen op het functioneren van het eigen project en het gesprek tussen de verschillende actoren die bij het project betrokken zijn. Kwaliteiten die impliciet of expliciet aanwezig zijn, komen volgens hen op deze manier naar boven en kunnen dan afgewogen ten opzichte van andere of eerder vooropgestelde belangen.

(2) (Opbouwwerker Samenlevingsopbouw)

R: “Ik denk dat dit toch wel een instrument mag zijn die kwaliteiten naar boven haalt of duidelijk maakt in plaats van scores.”

(3) (Wijkregisseur; Gemeenteraadslid)

R₁: “Ik denk dat het interessant zou zijn voor initiatiefnemers om een keer te kijken, heb ik een duurzaam project en dat je een soort checklist hebt waar dat ge uw ambities in kunt ...”

R₂: “Checklist is misschien niet het juiste woord. Je zou het ook een inspiratie box kunnen noemen.”

(4) (Gemeenteraadslid; Coördinator milieudienst)

R₁: “Ik zou er eigenlijk over nadenken of ge het woord evaluatiekader wel zou gebruiken.”

O: “Eerder inspiratiekader dan.”

R₂: “Ik denk dat ook.”

Daarnaast lieten de leden van de focusgroep hun licht schijnen over de vraag ‘wie kan dit kader gebruiken?’. Zoals de fragmenten 5 en 6 aangeven, ligt de focus voornamelijk op mensen die duurzame stadsprojecten initiëren. In fragment 6 wordt er tegelijk op gewezen dat het niet onvermijdelijk is dat ook stadsbesturen hiermee aan de slag wensen te gaan. Beide opties zijn volgens de respondenten mogelijk aangezien het kader ook toelaat duurzame stadsprojecten te detecteren en om er het potentieel van te leren inschatten. Ze gaven aan dat het hierbij van cruciaal belang is dat dit steeds gebeurt met behulp van de betrokken actoren en stakeholders. Zonder het project zorgvuldig te kennen, heeft de oefening huns inziens weinig zin.

(5) (Directeur sociaaleconomisch bedrijvent centrum)

R: “Dat hoeft niet per se een derde te zijn die het project beoordeelt. Het hoeft niet altijd extern te zijn, het kan ook door mensen zelf gebeuren. Het is toch vooral bedoeld als leidraad voor de organisaties zelf. (...) Daarom is het belangrijk om daar geen waardeoordeel aan te geven.”

(6) (Directeur sociaaleconomisch bedrijvent centrum)

O: “Ik denk dat we het eerder zien zoals x zegt: een inspiratiekader voor mensen die duurzame stadsprojecten initiëren.”

R: “Die steden (lees: stadsbesturen) gaan daar ook mee aan de slag gaan.”

O: “Natuurlijk.”

R: “En die gaan dat gebruiken als een soort evaluatie van moeten we daar nu op inzetten, is dat nu belangrijk

voor ons of is dat niet belangrijk.”

O: “Misschien wel, maar ik denk niet dat wij geneigd zouden zijn om dat puur voor overheden te gaan schrijven.”

R: “Ge zult niet kunnen vermijden dat ze het gaan gebruiken. Ze kunnen er wel op anticiperen en zeggen als overheid kunnen wij daar zo mee omgaan, dat is volgens ons een goede manier om daar mee op te gaan. Dan moet ge geen schrik hebben van oei, oei, ... wat zijn die daar nu mee aan het doen, want dat was niet de bedoeling.”

Fragment 7 laat zien dat inspireren en van elkaar leren niet alleen geldt bij het gebruik van het kader, maar evengoed bij de projecten zelf. De focusgroep gaf mee dat het inspirerend karakter van een project valt onder de dimensies die betrekking hebben op het transformatieve karakter van projecten. De kracht van de verspreiding en/of de opschaling van een project moet ook mee in rekening worden gebracht. Het komt volgens de respondenten immers zowel de zelfredzaamheid (zie volgend onderdeel) als de systeemverandering ten goede. Dit mag evenwel niet worden verward met impact, wat door de respondenten als passiever wordt ervaren (zie fragment 8).

(7) (Projectmanager)

R: “ Ik mis nog zo een beetje het inspirerend karakter van projecten (...) om dat dan inspirerend te laten werken voor andere gelijkaardige projecten. Dat kan op persoonlijk niveau, maar ook bijvoorbeeld op het niveau van bedrijven. (...) De kracht schuilt hem net in inspireren en motiveren omdat het zichzelf gaat verspreiden. (...) Het gaat een eigen leven leiden.”

(8) (Gemeenteraadslid)

R: “Wisselwerking vind ik een interessant woord. Het heeft iets interactiefs.”

3.3.2 Zelfredzaamheid en ondernemerschap

Als je iets wil doen en realiseren, heb je daar doorgaans middelen voor nodig. Heel wat respondenten uit de focusgroep gaven dan ook aan dat dit discussiekader niet blind mag zijn voor het financiële aspect (zie fragment 9, 10 en 15). Doorheen de focusgroep groeide een zekere consensus over hoe dit concreet op te nemen in het kader. Zo werd voorgesteld om dit economisch gegeven in verband te brengen met het begrip zelfredzaamheid. Hiermee werd de mate van verzelfstandiging dat het project op termijn garandeert of het onafhankelijk blijven opereren bedoeld. Hoewel het in hoofdzaak gaat over financiële zelfredzaamheid, kan het ook betrekking hebben op andere vormen van investeringen, bijvoorbeeld investering in tijd, kennis, expertise en organisatievermogen.

(9) (Programmaregisseur)

R: “Een dimensie waar ik in het begin al zo een beetje zit is en die hier niet bij zit, is de mate van verzelfstandiging en onafhankelijk kunnen blijven (...) voor een overheid is het wel een belangrijk gegeven of het initiatief nu al dan niet op termijn zal verzelfstandigen of dat het continu een financiële toelage nodig zal hebben.”

Fragmenten 10, 11 en 15 tonen aan dat in deze context, waar sociaalecologische duurzaamheid en het herdenken van meerdere maatschappelijke systemen op de agenda staat, nadenken over economische en financiële aspecten als een moeilijke, maar quasi verplichte opdracht wordt beschouwd.

(10) (Gemeenteraadslid)

R: “ (...) die economische poot, het is de moeilijkste, maar ge kunt daar niet niets over zeggen.”

(11) (Opbouwwerker Samenlevingsopbouw)

R: “Economie overtuigt mensen. Dat is op alle vlakken het eerste waar we naar kijken. Ook binnen kansengroepen is dat één van de aspecten die essentieel zijn om mensen over de brug te halen.”

Wel hoeft dit volgens de respondenten niet per definitie uit te monden in een klassieke discussie over business modellen. Misschien zelfs integendeel (zie fragment 12). Het voornaamste is dat het kader gebruikers mee aanzet om hierover te reflecteren (fragment 15) of om na te denken over de haalbaarheid en overlevingsgraad van het project in de brede zin van het woord. Zo wordt er gevraagd na te gaan of het project zijn duurzaam systeem kan behouden bij mogelijke (externe) schokken zoals een economische crisis of financiële tegenvaller. Tijdens de focusgroep werd duidelijk dat een stadsproject min of meer in staat moet zijn om op zichzelf terug te vallen of dat het moet beschikken over allianties die in geval van nood van betekenis zijn. Ook de mate waarin het mogelijk is om het bestaande systeem te forceren of in een bepaalde richting te duwen, kan hierin vervat zitten. Dergelijk ‘veerkrachtig’ project is volgens de respondenten bovendien in staat om zelf te transformeren om zich in stand te houden.

(12) (Directeur sociaaleconomisch bedrijventrum)

R: “Het moet ook niet de ambitie zijn dat daar iemand zijn brood mee moet kunnen verdienen.”

Op de vraag op welke manier en waar deze bezorgdheid juist in het kader moet worden opgenomen, wordt in fragment 15 het idee naar voor geschoven om dit te doen onder de noemer ‘ondernemerschap’. Daarnaast wordt er in fragment 14 aangegeven dat deze dimensie best wordt opgenomen onder de aspecten die te maken hebben met het transformatieve karakter van het project en niet zozeer met het duurzame karakter (zie fragment 13).

(13) (Vertegenwoordiger Unizo)

O: “Als je het financieel overleeft, draagt dat dan per definitie bij aan de toekomst die sociaal en rechtvaardig is?”

R: “Nee, nee dat hoor je mij zeker niet zeggen.”

(14) (Zakelijk coördinator sociaal-artistiek project; Gemeenteraadslid)

R₁: “Het is wel duidelijk dat het economisch weefsel er anders zal moeten uitzien.”

R₂: “Ja, ja. Daarom dat het bij transformatie hoort.”

(15) (Directeur sociaaleconomisch bedrijventrum)

R: “Maar vergeet dat financiële ook niet, want daar loopt het ongelooflijk op vast en op kapot en precies daarom moet ge het hier in steken (...) maar dat financiële is niet leuk, dat is klassiek, dat is kapitalisme, ... de grote woorden komen dan boven, maar het is wel zeer essentieel en ik dat ge net daarom het erin moet zetten.”

O: “Maar wat? Het is dat wat we zoeken. Wat moet er in?”

(...)

R: “Het is niet omdat je financieel of economisch bezig bent dat dat onmiddellijk impliceert dat je voor groeimodellen bent. Om iets te kunnen doen, hebt ge centen nodig. (...) Waarom zou ge het niet gewoon ondernemerschap noemen?” (...) Als ge het inspiratiekader noemt, dan kunde dat gewoon aanraken, is er over nagedacht dat er financiële middelen nodig zijn en van waar die gehaald moeten worden op korte en lange termijn. Dat kan dat zijn. Het moet niet meer zijn dan dat. Door het er in te brengen, dwingt ge de mensen om daar efses over na te denken.”

3.3.3 Complexe en langdurige processen

Het blijvend erkennen van de complexiteit die duurzaamheid (vaak) in zich draagt werd tijdens de focusgroep als essentieel beschouwd (zie fragment 16 en 20). Geenszins mag het kader gebruikt worden als een soort checklist waar men enkel waarden kan aan- of afvinken (zie onder meer fragment 3 onder 4.1). Wie met het kader aan de slag gaat mag geen simpel ja-nee verwachten. De focusgroep zag geen probleem in de onmogelijkheid om een 'objectief' oordeel te vellen en erkende tevens het belang om met inschattingen aan de slag te gaan. Soms zal men daar relatief snel over eens zijn, soms zal een consensus ver te zoeken zijn. Maar dat maakt het juist leerrijk (fragment 17).

(16) (Doctoraatsstudent UGent)

R: "Ik zie dit evaluatiekader eigenlijk als een poging om de complexiteit van duurzaamheid mee te gaan opnemen."

(17) (Opbouwwerker Samenlevingsopbouw)

R: "Iedereen zal daar op een andere manier naar kijken. Als iedereen zijn top drie zegt, zal er iets ander naar boven komen en dat maakt het wel boeiend."

De leden van de focusgroep raadden sterk aan om (inderdaad) te discussiëren over de vooropgestelde ambities die een stadsproject stelt en niet over de mogelijke uitkomsten op (middel)lange termijn. Het dient met andere woorden te gaan over een inschatting van potenties die projecten in zich dragen of de ambities die ze vooropstellen en niet om de verandering die ze op vandaag of in de toekomst effectief zullen realiseren. Dit laatste op voorhand voorspellen is immers onmogelijk. Hoewel het ambitieniveau van sommige waarden best hoog is en er geen gradaties zijn ingebouwd zien de leden van de focusgroep openingen om toch nuance in te bouwen. Zo kan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds hoofdambities en anderzijds nevenambities¹⁵. Omdat tijdens de discussie over een stadsproject allicht de vraag zal opduiken of de projecten zullen slagen in de ambities of intenties die ze voorop stellen, stelde de focusgroep voor om het discussiekader tijdens verschillende fasen van het project in te zetten, en meer bepaald als een minimale verantwoording naar de toekomst toe die de intenties van een project verantwoorden. Ze gaven aan dat dit niet hoeft te betekenen dat er een impactmeting moet worden opgenomen. Het zou al een hele verdienste zijn als de mensen die in het project actief zijn zich hiervan bewust zijn en op geregelde tijdstippen nagaan of ze nog steeds bezig zijn met de essentie.

De leden van de focusgroep hebben tijdens de oefening zelf kunnen ondervinden dat naargelang het soort project inschattingen moeilijker te maken te zijn (fragmenten 18 en 19). Zo is het voor projecten die meer op zichzelf staan en niet echt nevenprojecten hebben die aan hen gelinkt kunnen worden (vaak niches of klassieke fysiek-ruimtelijke ingrepen) gemakkelijker om dimensies al dan niet toe te kennen. Voor strategische programma's die minder concreet zijn en meer uitwaaiëren (bv. Klimaatverbond) is de uitdaging hier groter.

(18) (Zakelijk coördinator sociaal-artistiek project)

R: "Dat zal ook sterk afhankelijk zijn van de aard van het project. Als het gaat om een grootschalig, breed project over de ganse stad dan is dat uiteraard zeer ambitieus, maar ..."

¹⁵ Een opdeling per dimensie van weinig, matig, sterk werd afgeraden evenals het toekennen van cijfers, bijvoorbeeld van 1 tot 3, omdat de nadruk dan te veel ligt op succes versus falen (zie ook 4.1).

(19) (Projectmanager)

R: "Een strategisch programma kunt ge niet op dezelfde manier gaan beoordelen met dezelfde dingen dan een concreter project op meso- of microniveau."

Tijdens de focusgroep werd het idee onderstreept dat sociale en ecologische duurzaamheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn (fragment 20). De leden van de focusgroep maakten duidelijk dat het niet zo zeer gaat om met alle dimensies tegelijkertijd rekening te houden, maar wel om zoveel mogelijk tot een evenwichtige balans te komen tussen ecologische en sociale bekommernissen. Volgens de respondenten worden de betrokken actoren via het kader geconfronteerd met zaken waar ze zelf, in eerste instantie, niet aan zouden denken. Dit geeft nieuwe invalshoeken een kans. Daarnaast erkenden de respondenten dat de impact van duurzame stadsprojecten op de lange termijn of het transformatieve karakter ervan nog te vaak over het hoofd wordt gezien. Ze gaven mee dat wanneer men op een duurzame manier te werk wil gaan, men ook moet nagaan op welke manier het project met dit (langetermijn) perspectief omgaat en hoe men er ook effectief werk van maakt. De focusgroep wees er tot slot op dat dit al tijdens het gebruik van het kader een verschuiving vraagt van een puur projectmatige manier van denken naar een meer systeemgerichte aanpak (fragment 20).

(20) (Wijkregisseur; Doctoraatsstudent UGent; Gemeenteraadslid)

R₁: "Ik had van in het begin genoteerd dat ge initiatieven niet kunt los zien van hun context. Ge kunt op een eiland een heel duurzaam project hebben, maar dat misschien niet de beste keuze is als overheid om daar u geld in te steken. Het is misschien veel duurzamer om het in een ander initiatief te investeren."

R₂: "Ik denk dat je geschiedenis, context en ook de complexiteit moet durven openlaten, geen evaluatiekader, maar een soort discussiekader, inspiratiekader, om op een bredere manier over duurzaamheid te gaan nadenken en ik denk dat dat het schone er aan is."

R₃: "Ik ben blij. Ik denk enerzijds wat x gezegd heeft die complexiteit. Het is zeer belangrijk om te benoemen dat dit kader niet bedoeld is om te reduceren zodat ge iets simpel overhoudt. Ik denk dat dat belangrijk is. Twee wat ik zou omschrijven als sterke duurzaamheid is het systeem verandert en het sociale en ecologische zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden."

3.4 Discussiekader voor duurzame stadsprojecten

MILIEU EN LEEFBAARHEID	ECOLOGISCHE VOETAFDruk	GESLOTEN KRINGLOOP	NATUUR EN CULTUUR	LEEFBAARHEID	GEZONDHEID
	Het project onderneemt acties om de ecologische voetafdruk zo laag mogelijk te houden en zo de druk op het milieu niet of zo min mogelijk te verhogen. Men gaat intelligent om met schaarse middelen zoals land, fossiele brandstoffen, schone lucht, vruchtbare grond en materialen.	Het project zorgt ervoor dat uitgaande stromen zoals water, afval en materialen tot het minimum worden herleid. Men zet in op korte ketens en lokale kennis van materialen en technologieën.	Het project gaat in dialoog met de natuur en overstijgt de traditionele benadering waar stad en land elkaars tegenpool zijn. Er is ruimte voor biodiversiteit, het toevoegen of opnemen van natuurlijke elementen en het herstel van de natuur.	Het project zet in op een aantrekkelijke, leesbare, comfortabele en veilige omgeving waarbij voldoende ruimte is voorzien voor ontmoeting. Men heeft aandacht voor diversiteit aan voorzieningen, bestaande lokale verenigingen of organisaties en de culturele identiteit van de buurt, wijk of stad.	Het project maakt een gezonde levensstijl mogelijk en tracht deze ook te stimuleren. Men heeft aandacht voor zowel de mentale als de fysieke gezondheid van de stedelingen. Dit kan door in te zetten op sport en lichaamsbeweging, gezonde voeding, hygiëne, ontspanning, vitaliteit, welbevinden en levenskwaliteit.
SAMENLEVING EN WELVAART	SOCIALE RECHTVAARDIGHEID	EMANCIPATIE	GEMEENSCHAP	COPRODUCTIE	PARTICIPATIE
	Het project komt iedereen ten goede. Er worden acties ondernomen om exclusieve toe-eigening, segregatie en sociale verdringing tegen te gaan. Men kijkt over de grenzen van het eigen project heen en brengt de impact van het project op haar omgeving mee in rekening.	Het project draagt bij tot sociale emancipatie van individuen en groepen uit kwetsbare milieus. Men werkt aan samenlevingsopbouw, sociale cohesie, kindgerichtheid, duurzame welvaartsontwikkeling en verdeling, economische betrokkenheid en jobcreatie.	Het project overstijgt de individuele belangen van de betrokken actoren en plaatst het collectief belang voorop. Het vertrekt vanuit een grondige analyse van de noden en behoeften van de gemeenschap en houdt hier in zoveel mogelijk opzichten rekening mee. Het sociaal en cultureel kapitaal uit de buurt, de wijk of de stad wordt aangewend en ingezet.	Het project krijgt vorm en inhoud door en voor iedereen en dit door samenspraak en samenwerking tussen verschillende stakeholders: stad, buurtbewoners, middenveld, gebruikers, andere overheden, ondernemers en kinderen. Er is oog voor het realiseren van een meerwaarde waar alle partners beter van worden. De verantwoordelijkheden, de lasten en de lusten worden gedeeld.	Het project laat stedelingen, ongeacht hun herkomst, inkomen, geslacht en geaardheid toe om deel te nemen aan politiek bestuurlijke besluitvormingsprocessen van de stedelijke overheid of laat hen toe alleen of samen met anderen, zelf (zonder beroep te doen op de stedelijke overheid) activiteiten te ondernemen.
TRANSFORMATIE	PRAKTIJKEN	CULTUREN	STRUCTUREN	WISSELWERKING	ONDERNEMERSCHAP
	Het project zorgt voor wijzigend gedrag in de buurt, de wijk of de stad met betrekking tot het gebruik van functies, diensten, ruimten en infrastructuren en zorgt voor veranderende behoeften van gebruikers en bewoners op dat vlak.	Het project zorgt voor een onmiddellijk veranderende beleving of ervaring voor de gebruikers en bewoners van de buurt, de wijk of de stad en genereert op termijn een structurele verandering van de ruimere maatschappelijke en culturele betekenis.	Het project grijpt in op institutionele, fysiekruimtelijke of sociale structuren of gaat gericht op zoek naar mogelijkheden om deze structuren te wijzigen. Het project heeft impact op het ruimere milieu of de stad als geheel.	Het project gaat op een directe manier een zinvolle wisselwerking aan met zijn omgeving. Het oefent niet enkel invloed uit op de omgeving, maar wordt er ook door beïnvloed. Deze 'besmetting' of 'doorwerking' kan zowel inhoudelijk, praktisch als procesmatig zijn.	Het project getuigt van gezond 'ondernemerschap' en is in staat om relatief zelfstandig te overleven en eventueel reserves te voorzien voor andere projecten. Het beschikt over allianties die in geval van nood betekenisvol zijn.

4. Besluit

Om na te gaan hoe duurzame stadsprojecten zich ten opzichte van elkaar verhouden en om het debat te stimuleren over duurzame stedelijke ontwikkeling, werkten we een discussiekader uit dat zich richt op de verschillende dimensies van duurzame stadsprojecten. Waar de klassieke duurzaamheidsliteratuur wijst op het belang om ecologische en sociale dimensies te verweven en om maatwerk in bouwen, leverde het jonge vakgebied rond transitiestudies voornamelijk inzichten op het vlak van systeeminnovatie. Dit laatste vertaalde zich niet alleen in bijkomende dimensies die focussen op het transformatieve karakter van stadsprojecten, maar ook in het volwaardig erkennen en verbinden van meerdere schaalniveaus. Iets wat in onze studie naar de diversiteit aan duurzame vormen van stedelijke ontwikkelingen in Gent werd bevestigd. Het label ‘duurzame stadsprojecten’ mag niet louter worden gereserveerd voor de klassieke invulling van een stadsproject op bouwblok- of wijkniveau die sterk focust op fysiek-ruimtelijke ingrepen en die doorgaans wordt geregisseerd door een overheidsactor. Andersoortige stadsprojecten treden op de voorgrond, waaronder heel wat projecten die ingrijpen op de kleinste schaal van de stad en die men in transitietermen zou omschrijven als niches of experimenten. Veel van deze projecten focussen zich bovendien op systeeminnovatie (bv. inzake wonen en bouwen, landbouw en voedsel, energie en klimaat, mobiliteit, ...). Meer nog dan de literatuurstudie en het oplijsten van duurzame stadsprojecten in Gent, bleek de focusgroep van groot belang om de herkenbaarheid van de verschillende dimensies en het mogelijke gebruik van het kader af te toetsen. Relevante suggesties hadden onder meer betrekking op het finale doel (i.e. een discussiekader en leerinstrument), het opnemen van een economische dimensie, het inschatten van ambities in plaats van uitkomsten en het erkennen van de complexiteit van de materie.

Kortom, met het discussiekader reiken we een leerinstrument aan om de verscheidenheid aan duurzame stadsprojecten beter te leren kennen, beter in staat te zijn om deze projecten te detecteren en er het potentieel ervan op (inter)subjectieve wijze te leren inschatten. Via overleg over concrete en diverse projecten en zonder te vervallen in een ‘passe partout’-aanpak, stimuleert het kader de zoektocht naar gemeenschappelijke betekenissen over duurzame stadsprojecten en zwingelt het normatieve debat aan over stedelijke duurzaamheid en systeemveranderingen.

5. Dankwoord

De onderzoekers wensen iedereen die een bijdrage heeft geleverd aan dit onderzoek uitdrukkelijk te bedanken:

Bram Opsomer, Cathy De Bruyne, Dany Neudt, Dirk Holemans, Dirk Temmerman, Ellen Reznor, Elmar Willems, Erik Paredis, Erika Vander Putten, Evelyne Deceur, Frank Vandepitte, Han Vandevyvere, Hans Maes, Ilse Dries, Indra Van Sande, Jeroen Van Hooy, John Vandaele, Joris Scheers, Linda Bourdy, Line Vancraeynest, Lise Hullebroeck, Marjolijn Gijssels, Pascal Debruyne, Pascal Goethals, Pat De Wit, Philippe Van Wesenbeeck, Rozemie Claeys, Sam Van den Plas, Sofie Bouteligier, Stefaan Tubex, Stefaan Vervaet, Steven Geirnaert, Stijn Saelens, Tine Boucké, Wim Geirnaert en Yves De Weerd.

Bibliografie

- Beatley, T. (Ed.). (1999). *Green Urbanism: Learning From European Cities*. Washington, DC: Island Press.
- Beatley, T. (Ed.). (2012). *Green Cities of Europe: Global Lessons on Green Urbanism*. Washington, DC: Island Press.
- Bergek, A., Jacobsson, S., Carlsson, B., Lindmark, S., & Rickne, A. (2008). Analyzing the functional dynamics of technological innovation systems: A scheme of analysis. *Research Policy*, 37(3), 407–429.
- Block, T., & Paredis, E. (2012). Bestuurlijke transitie : transmisiemanagement : de Januskop van duurzaamheid in Vlaamse steden en van het gangbare transitiedenken. In J. De Bruyn (red.), *Duurzame en creatieve steden : de stad als motor van de samenleving* (pp. 97–128). Brussel: Vlaamse overheid.
- Block, T., & Paredis, E. (2013). Urban development projects catalyst for sustainable transformations: the need for entrepreneurial political leadership. *Journal of Cleaner Production*, 50(0), 181-188.
- Block, T., Van Assche, J., & Goeminne, G. (2013). Unravelling urban sustainability: How the Flemish City Monitor acknowledges complexities. *Ecological Informatics*, 17(0), 104-110.
- Boudry, L., Cabus, P., Corijn, E., De Rynck, F., Kesteloot, C., & Loeckx, A. (2003). *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Boudry, L., Loeckx, A., Van den Broeck, J., Coppens, T., Patteeuw, V., & Schreurs, J. (2006). *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant.
- Brenner, N. (2004). *New state spaces. Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- C40: Cities Climate Leadership Group. Geraadpleegd op 28 januari 2014, via <http://www.c40cities.org/>
- Coppens, T. (2011a). *Conflict and conflict management in strategic urban projects*. (Proefschrift), KU Leuven, Leuven.
- Coppens, T. (2011b). Understanding land-use conflicts in strategic urban projects. Lessons from Gent Sint-Pieters. In S. Oosterlynck, J. Van den Broeck, L. Albrechts, F. Moulaert & A. Verhetsel (red.), *Strategic Spatial Projects. Catalysts for Change* (pp. 189-211). London: Routledge.
- De Decker, P. (2009). Stedelijk beleid: dertig jaar surfen op politieke golven. *Alert*, 35(3), 8-19.
- De Rynck, F. (2014). De geest van Elinor. *Lokaal*, 9, 22-31.
- Debruyne, P., Oosterlynck, S., & Block, T. (2008). Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling? Grootschalige stadsprojecten versus sociale stadsvernieuwing in Gent. *Ruimte en Planning*, 3, 18-33.
- Dempsey, N., Bramley, G., Power, S., & Brown, C. (2011). The social dimension of sustainable development: Defining urban social sustainability. *Sustainable Development*, 19(5), 289-300.
- Devolder, S., & Block, T. (2013). Gent in Transitie?! Zoektocht naar duurzame vormen van stedelijke ontwikkeling. *Onderzoekspaper 6*. Gent: Steunpunt TRADO.

- Devolder, S., Block, T., & Paredis, E. (2013). Vergelijkend evaluatiekader voor duurzame stadsprojecten. Transitie via fysiek-ruimtelijke projecten in de stad. *Onderzoekspaper 2*. Gent: Steunpunt TRADO.
- European Green Capital Award. Geraadpleegd op 29 januari 2014, via http://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/index_en.htm
- Fisher, R. (1977). *Urban utopias in the twentieth century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, and Le Corbusier*. New York: Basic Books.
- Geddes, P. (1915). *Cities in evolution. An introduction to the town planning movement and to the study of civics*. Londen: Williams Publication.
- Geels, F. W. (2002a). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study. *Research Policy*, 31(8-9), 1257-1274.
- Geels, F. W. (2002b). *Understanding the dynamics of technological transitions : a co-evolutionary and socio-technical analysis*. (Proefschrift), Twente University Press, Enschede.
- Gehl, J. (2010). *Cities for People*. Washington: Island Press.
- Giddings, B., Hopwood, B., & O'Brien, G. (2002). Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable Development*, 10(4), 187-196.
- Gill, T. (2008). Space-oriented Children's Policy: Creating Child-friendly Communities to Improve Children's Well-being. *Children & Society*, 22(2), 136-142.
- Global Footprint Network. Geraadpleegd op 30 januari 2014, via http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/footprint_for_cities/
- Grimm, N. B., Faeth, S. H., Golubiewski, N. E., Redman, C. L., Wu, J., Bai, X., & Briggs, J. M. (2008). Global Change and the Ecology of Cities. *Science*, 319(5864), 756-760.
- Grin, J. (2010). Understanding transitions from a governance perspective. In J. Grin, J. Rotmans & J. Schot (red.), *Transitions to sustainable development. New directions in the study of long term transformative change* (pp. 265-284). UK: Routledge Publishers.
- Hajer, M. (1989a). *De stad als publiek domein*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Hajer, M. (1989b). Discours-coalities in politiek en beleid. De interpretatie van bestuurlijke heroriënteringen in de Amsterdamse gemeentepolitiek. *Beleidswetenschap*, 1989(3), 243-263.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Hajer, M., & Huitzing, H. (2012). De energieke stad. *Bestuurskunde*, 2012(1), 41-46.
- Hardi, P. (2007). The long and winding road of sustainable development evaluation. In C. George & C. Kirkpatrick (red.), *Impact assessment and sustainable development - European practice and experience* (pp. 15-30). UK: Edward Elgar Publishing.
- Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler Series: B Human Geography*, 71(1), 3-17.
- Harvey, D. (1992). Social Justice, Postmodernism and the the City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 16, 588-601.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso Books.
- Haughton, G., & Hunter, C. (1994). *Sustainable Cities*. London: Kingsley.
- Hay, A., M. . (1995). Concepts of Equity, Fairness and Justice in Geographical Studies. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(4), 500-508.
- Hekkert, M., Suurs, R., Negro, S., Kuhlmann, S., & Smits, R. (2007). Functions of innovation systems: A new approach for analysing technological change. *Technological Forecasting and Social Change*, 74, 413-432.

- Hopwood, B., Mellor, M., & O'Brien, G. (2005). Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1), 38-52.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great american cities*. New York: Random House.
- Kemp, R. (2010). The Dutch energy transition approach. *International Economics and Economic Policy*, 7(2-3), 291-316.
- Kemp, R., Schot, J., & Hoogma, R. (1998). Regime shifts to sustainability through processes of niche formation: the approach of strategic niche management. *Technology Analysis and Strategic Management*, 10(2), 175-195.
- Lehmann, S. (2010). *The Principles of Green Urbanism. Transforming the City for Sustainability*. London: Earthscan.
- Loeckx, A., De Meulder, B., Patteeuw, V., De Bruyn, J., Van Herpe, P., & Van Ouytsel, M. (2009). *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen. Ontwerpend onderzoek en capacity building*. (A. Loeckx red.). Amsterdam: SUN.
- Loopmans, M. (2007). From SIF to City Fund: a new direction for urban policy in Flanders, Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment*, 22(2), 215-225.
- Loopmans, M., Leclercq, E., & Newton, C. (2011). *Plannen voor mensen. Handboek sociaal-ruimtelijke planning*. Antwerpen: Garant.
- Loorbach, D. (2007). *Transition Management, new mode of governance for sustainable development*. (Proefschrift), Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam.
- Lovelock, J. (1988). *The ages of Gaia: a biography of our living earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Meadows, D. H. (Ed.). (1972). *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*: Potomac Associates.
- Mostafavi, M., & Doherty, G. (2010). *Ecological Urbanism*. Baden: Lars Müller Publishers.
- Moulaert, F., Martinelli, F., González, S., & Swyngedouw, E. (2007). Introduction: Social Innovation and Governance in European Cities Urban Development Between Path Dependency and Radical Innovation. *European Urban and Regional Studies*, 14(3), 195-209.
- Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., & González, S. (2005). Towards Alternative Model(s) of Local Innovation. *Urban Studies*, 42(11).
- Mumford, L. (1937). What is a city? *Architectural Record*, 82(5), 59-62. Geraadpleegd via
- Neumayer, E. (2003). *Weak Versus Strong Sustainability: Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms* (2 ed.). UK: Edward Elgar.
- Paredis, E. (2009). Socio-technische systeeminnovaties en transitie: van theoretische inzichten naar beleidsvertaling. Gent: CDO/UGent.
- Pickett, S. T. A., Cadenasso, M. L., Grove, J. M., Groffman, P. M., Band, L. E., Boone, C. G., . . . Wilson, M. A. (2008). Beyond Urban Legends: An Emerging Framework of Urban Ecology, as Illustrated by the Baltimore Ecosystem Study. *Bioscience*, 58(2), 139-150.
- Raven, R. (2005). *Strategic Niche Management for Biomass. A comparative study on the experimental introduction of bioenergy technologies in the Netherlands and Denmark*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.
- Rees, W. (1995). Achieving Sustainability: Reform or Transformation? *Journal of Planning Literature*, 9, 343-361.
- Rees, W. (1998). Understanding Sustainable Development. In B. Hann & P. K. Muttagi (red.), *Sustainable Development and the Future of Cities* (pp. 19-42). London: Intermediate Technology Publications.
- Register, R. (2002). *Ecocities: Building cities in balance with nature*. Berkeley, CA: Berkeley Hills Books.

- Reijndorp, A., & Reijnders, L. (2010). *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*. Amsterdam: SUN Trancity.
- Riggio, E. (2002). Child friendly cities: good governance in the best interests of the child. *Environment & Urbanization*, 14(2), 45-58.
- Rip, A., & Kemp, R. (1998). Technological change. In S. Rayner & E. L. Malone (red.), *Human Choice and Climate Change* (Vol. 2, pp. 327-399). Columbus: Batelle Press.
- Roseland, M. (1998). *Towards Sustainable Communities: Resources for Citizens and their Governments*. Gabriola Island, Canada: New Society.
- Rotmans, J. (2003). *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Rotmans, J., Kemp, R., & van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution transition management in public policy. *Foresight*, 3(1), 15-31.
- Rotmans, J., & Loorbach, D. (2010). Toward a better understanding of transitions and their governance: a systemic and reflexive approach. In J. Grin, J. Rotmans & J. Schot (red.), *Transitions to sustainable development. New directions in the study of long term transformative change* (pp. 105-198). UK: Routledge Publishers.
- Rotmans, J., Loorbach, D., & Van der Brugge, R. (2005). Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling: co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit. *Beleidswetenschap*, 19(2), 3-23.
- Santens, M. (2006). Twaalf reflecties bij het ervaringsdebat over Stad aan de Stroom en het huidige stadsdebat. In L. Boudry, A. Loeckx, J. Van den Broeck, T. Coppens, V. Patteuw & J. Schreurs (red.), *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant.
- Schot, J., & Geels, F. W. (2008). Strategic niche management and sustainable innovation journeys: theory, findings, research agenda, and policy. *Technology Analysis & Strategic Management*, 20(5), 537-554.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven/London: Yale University Press
- Shove, E. (2004). Sustainability, system innovation and the laundry. In B. Elzen, F. W. Geels & K. Green (red.), *System Innovation and the Transition to Sustainability: Theory, Evidence and Policy* (pp. 76-94). Cheltenham: Edward Elgar.
- Smart Citizens in Gent. (2013). [filmbestand] Geraadpleegd via www.stedenconferentie2013.be
- Spaargaren, G., Martens, S., & Beckers, T. (2006). User behaviour and technology development: shaping sustainable relations between consumers and technologies. In P.-P. Verbeek & A. Slob (red.), *Sustainable technologies and everyday life* (pp. 107-118). Dordrecht: Springer.
- Stad Gent. (2012). *Bestuursakkoord 2013-2018. Sp.a-Groen-OpenVLD*. Gent: Stadsbestuur.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: WW Norton.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., & Rodriguez, A. (2002). Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. *Antipode*, 34(3), 542-577.
- Tjallingii, S. (1992). Ecologisch verantwoorde stedelijke ontwikkeling (Vol. 706, pp. 129): IBN-DLO Rapport.
- Tjallingii, S. (1994). An ecological approach to urban planning. In H. Van der Vegt, H. Ter Heide, S. Tjallingii & D. Van Alphen (red.), *Sustainable urban development: research and experiments*: Delft University Press.
- Tjallingii, S. (1996). *Ecological conditions. Strategies and structures in environmental planning*. (Thesis), Delft University of Technology, Wageningen.
- Uitermark, J. (2004). Uitdagingen voor een pro-stedelijk beleid in anti-stedelijk Vlaanderen. *Ruimte & Planning*, 24(2), 62-72.

- Uitermark, J. (2014). *Verlangen naar Wikitopia*. [Oratie als bijzonder hoogleraar samenlevingsopbouw]. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Uitermark, J., & van Beek, K. (2010). Gesmoorde participatie. De schaduwkanten van 'meedoen' als staatsproject. In I. Verhoeven & M. Ham (red.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid* (pp. 227-240). Amsterdam: Van Genneep Uitgeverij.
- UNCED. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development. Agenda 21*. Rio de Janeiro: UN.
- Vallet, N., & Marchand, K. (2007). *Stadsinnovatie: hergebruik is herwaarderen ... op zoek naar succesvolle managementpraktijken*. Brussel: Politeia.
- Van Bouchaute, B. (2013). *Gentrificatie als strategie van stadsvernieuwing? Case: Gentse stadsvernieuwing in de 19de eeuwse gordel 2000-2012*. Gent: Academia Press.
- van den Bergh, J. C. J. M., Truffer, B., & Kallis, G. (2011). Environmental innovation and societal transitions: Introduction and overview. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 1-23.
- van der Veen, M., & Duyvendak. (2014, 16 juli). Op eigen kracht onderuit. Het gelijk van de bakfietsburger. *De Groene Amsterdammer*.
- Van den Broeck, P. (2012). Limits to social innovation. Shifts in Flemish strategic projects towards market oriented approaches. *Belgeo*(1-2), 75-88.
- Vervloesem, E., De Meulder, B., & Loeckx, A. (2012). *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011). Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP.
- Wackernagel, M., Kitzes, J., Moran, D., Goldfinger, S., & Thomas, M. (2006). The Ecological Footprint of cities and regions: Comparing resource availability with resource demand. *Environment and Urbanization*, 18(1), 103-112.
- WCED. (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- While, A., Jonas, A. E. G., & Gibbs, D. (2004). The environment and the entrepreneurial city: searching for the urban 'sustainability;fix' in Manchester and Leeds. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(3), 549-569.